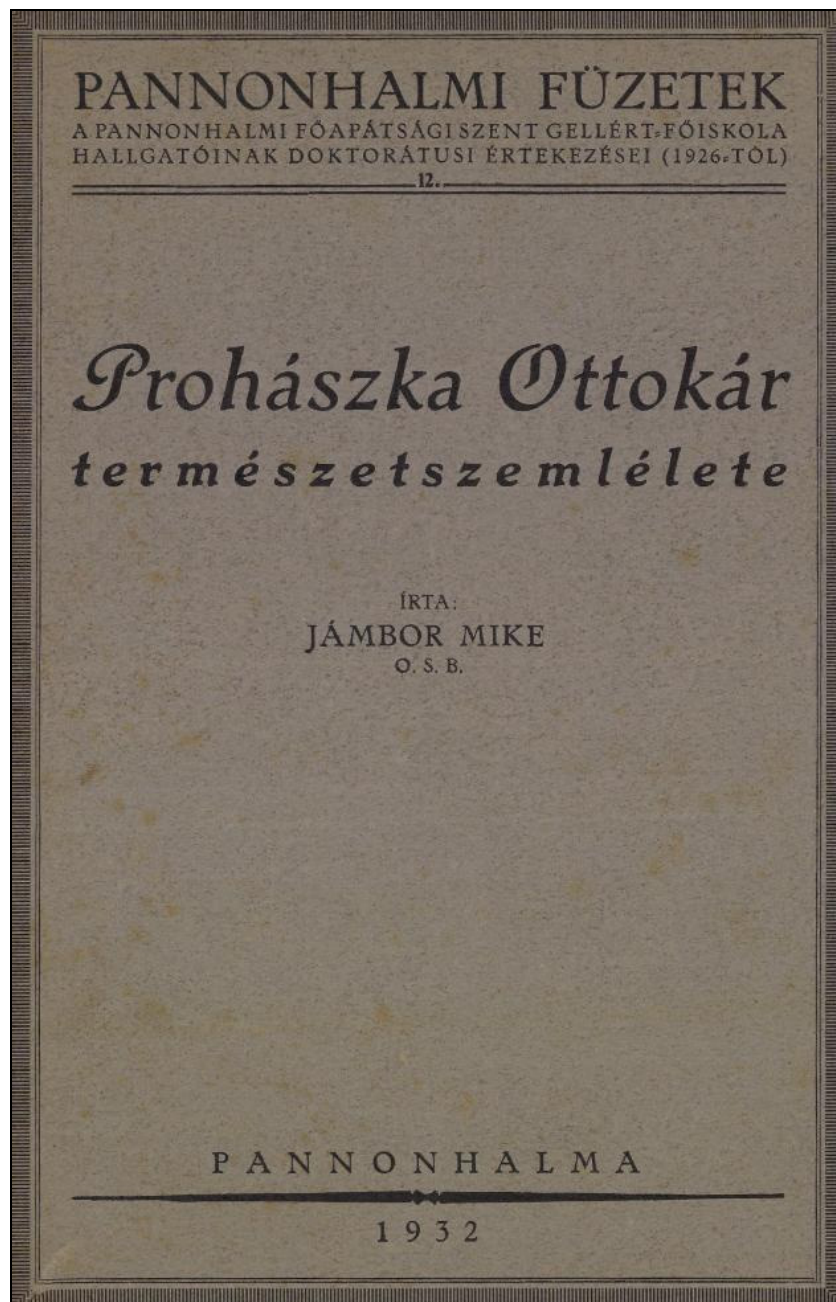

Jámbor Mike

Prohászka Ottokár természetszemlélete

mű a Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár (PPEK)
– a magyarnyelvű keresztény irodalom tárháza – állományában.

Bővebb felvilágosításért és a könyvtárral kapcsolatos legfrissebb hírekért
látogassa meg a <http://www.ppek.hu> internetes címet.

Impresszum

Jámbor Mike
Prohászka Ottokár természetszemlélete

A könyv elektronikus változata

Ez a publikáció az azonos című füzet szöveghű elektronikus változata. Az eredeti, nyomtatott publikáció a *Pannonhalmi füzetek – A Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola hallgatóinak doktorátusi értekezései (1926-tól)* sorozat 12. köteteként jelent meg 1932-ben. Az elektornikus kiadás a pannonhalmi főapát engedélyével készült. Minden jog a Bencés Rendé.

Tartalomjegyzék

Impresszum	2
Tartalomjegyzék	3
Bevezetés	4
I. „Kapcsolatban a természettel”	5
II. Természetszemléletének jellege	11
III. Az újabb magyar irodalom természetszemlélete	25
Befejezés	34
Könyvészet.....	35

Bevezetés

Prohászka Ottokár írásművészetének alapiránya költő-lélekre mutat, mégpedig olyan mélységben és gazdagságban, amilyent csak keveset ismer a magyar irodalom: ez Sík Sándor mesteri tanulmányának kiindulása és eredménye.¹

Ezt a költő-lelket akarjuk vizsgálni a következő sorokban s sokszálú összetevőiből egyet emelünk ki, amelyben bátran sorozható a legnagyobbak közé: a természetszemléletét. Nem alaptalanul esik erre választásunk. „Prohászka Ottokár lelkeségének egyik legnagyobb művészete: természetszeretete volt. Gondolkozása, képzelet-formái, nyelv-képzelete tele és tele vannak futtatva a természetből vett benyomásokkal.”²

Ennek a természetszemléletnek jellegét megállapítani, ez a mi feladatunk. Előbb azonban Prohászka természetszeretete magyarázatául megrajzoljuk kapcsolatát a természettel.

¹ Gárdonyi, Ady, Prohászka. Bp., é. n.

² Brisits Frigyes: Prohászka és a természet. (Megjelent: Prohászka. Tanulmányok.² Összegyűjtötte: Brisits Frigyes. Budapest, 1928. A továbbiakban ezt a gyűjteményt egyszerűen Br. betűkkel fogjuk jelezni.) 385. o.

I. „Kapcsolatban a természettel”

„Érzem a fölséget; ah, hogy nézek e hegyekre! Azután a mélység – ah, hogy gravitálok beléje, úgy, mint ott a georgenbergi szakadék szélén! S mily párbeszédem van a bodajki tóval: il me vise, je le vise: – nézünk egymásba s átfolyunk ... Hogyan nézek az őszi rózsák színpompájába: én beléjük, ők belém ömlenek. S mit felelek a csendnek, az erdőnek, a síkságnak a Szent Donát-kápolna hegyéről? Mit felelek? elcsendesülök s elnyúlok s a végtelenségben elhalok. S mit felelek a csillagos égnek? Nézek, bámulok, emelkedem, lelkendezem! Ah, mily beszédes csodálkozás s mily sokatmondó nemszólás s mily hatalmas lélek-elválkozás.”³

Ez a „Soliloquiá”-ból vett pár sor sejtetheti, hogy Prohászka Ottokár természetszemléletének gazdagságát nem lehet egyszerűen a természet szeretetével magyarázgatni. Itt az érzelmek olyan bőségével állunk szemben, amelyet legtalálébban prohászka kifejezéssel nevezhetünk meg: „kapcsolatban a természettel.”⁴

Prohászka életcélja volt a harmonikus egyéniség kifejlődése önmagában és másokban. Ehhez a munkához a természetet is segítségül hívta.

Naplójegyzetei kétségtelen tanúbizonyságot tesznek nagy természetszeretetről. Ez már növendékeiben is megmutatkozik. 1880. szeptember 28-án ír mondragónei kirándulásáról. Megemlíti, hogy sokáig időztek ott, „mintha utoljára tovább élvezni kívántuk volna a hely szépségeit” (23,12). Fölszentelése után nyári vakációiban nagy utazásokra, főleg hegyi utakra indul. Mélyen jellemző sorokat találunk erre 1911-ből: „Schwind (festő) azt mondta: ‚Jeder Mensch braucht zur wohlgedehlichen Existenz täglich mindest einen Mundvoll von Musik.’ Hát nekem a ‚wohlgedehliche Existenz’-hez évenként kell ‚einen Mundvoll von Höhenluft’, egy harapásnyi, egy jóllakásnyi lendülés a végtelenbe! Így a hegyekről véve azt” (23, 230).

Ismeri nemcsak Magyarországot (hiszen előadásainak, lelkigyakorlatainak apostoli útjain majdnem az egész területet bejárta), hanem Ausztriát, Németországot, Svájcot, Olaszországot is, sőt 1904 nyarán Észak-Amerikában is járt.

De nemcsak nagy utazásaiban akar közeledni a természethez, esztergomi és székesfehérvári tartózkodása idején magános sétáin az egész környéket bebarangolta.

Amit életében meggyőződéssel gyakorolt, annak elmeletét adta írásaiban. Talán meglepődéssel fogadjuk, hogy a harmonikus életre tanító apologetikájában, a „Diadalmas világnézet”-ben külön fejezetet szentel a természet szeretetének. Ha azután végigolvassuk, érthetővé válik a természet fontossága világnézetünk alakításában.

Ha az ember bensőséges, erővel teljes kapcsolatba lép a természettel, „vigaszt talál a kicsinykedő élet kellemetlenségeiben.” (5,94). A természet Isten megismerésére és megszeretésére vezet. A gondolat tévelygése ellen is erőforrás s főleg a költészet egyik főiskolája. „A mélység árnyában éppúgy, mint a tengerek ragyogó fényszórásában, sötét felhők alatt éppúgy, mint hajnali fényben a prózai, a lapos érzés vész s érintésüktől ünnep lesz a lélekben. Erős érzés s ihlet leng felénk; a költészet forrásai újra fakadnak s a fakó avarban virágok feslenek” (5,95).

Az „Elmélkedések”-ben fejt ki a természet jótékony hatását az emberi lélekre. A lélek széppé formálódik, nemesedik s ruganyos marad a természet hatására. „A természet nagy tény; csillagai, erdői, óceánjai, pálmái, fűszálai titokzatos, szép valóságok... Édes formáikon stilizálódik belső világom; néma zenéjüktől tanul énekelni lelkem, s... ez az erdős, csillagos s

³ Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái. Sajtó alá rendezte Schütz Antal. Budapest, é. n. 24. kötet, 168. o. (Ebből a munkából vesszük összes Prohászka-idézeteinket. A továbbiakban csak a kötet- és lapjelzést tüntetjük föl.)

⁴ A 8,127 lapon közölt dolgozat címe ez.

hullámos világ, ez a szuverén megtestesülése az isteni gondolatnak fölemel s nevel engem” (6,1).⁵ „Isten szívéen s a természet ölen mindig friss, erős, eleven lesz lelkünk” (6,12).

A természetnek ezt a fölemelő, lélektisztító hatását talán legjellemzőbben katarzisznak nevezhetjük. Henri Bremond egyik munkájában hosszasan fejtegeti a katarzisz mivoltát és arra a megállapításra jut, hogy ez lényegében sajátos lélektisztulás, amelynek előidézője a természet szemlélete is lehet.⁶ A magyar irodalomban Zubriczky Aladárnál találunk hasonló gondolatokat, aki művészi en festi a Magas-Tátra üdítő hatását lelkére.⁷ Mikor odaáll a hófödte magaslatok elé, az Úristen fönségének gondolata jut először eszébe. „Ezt a vallási fellendülést nyomon követi valami elemezhetetlen erkölcsi tisztulás”, melyben a lélek megszabadul minden nemtelentől s emberibb, keresztényibb lesz.⁸ „Ezt az egész csodás átalakulást semmi mással nem tudom összehasonlítani, mint azzal a κῆθαρσις-sal, tisztulással, felszabadulással, megkönnyebbüléssel, melybe a görögök a szomorújáték főhatását helyezték.”⁹

Mínderre szép példákat találhatunk Prohászka írásaiban. 1911. július 22-én írja naplójában: „Tragósben... vagyok, a vizek völgyében, a zöld tó, az opálos tavak, a kristályfolyások gyönyörű vidékén s járok föl a hegyekre s szállók csúcsról-csúcsra, s fürdik a lelkem, főleg a vizekben. Ezek tisztítják az érzéseket s mossák le s viszik el a folyóvíz örökösen megifjuló s minden ponton újra kiváltott mozgási energiájával a piszkot, ami ránk száradt, az állott gondolatot, a fájó s megavasuló érzéseket, mindazt, ami nem lélek, hanem aludt vér s aludt s holt érzés ... Az ilyen vidék kongeniális a szellemmel, a lélekkel; a hegyeken fölnyúlik s fölegyenesedik, égbe tör, a vizeken pedig fölfrissül, tisztul s a nimfák elomló, hajlékony körvonala in hajlékonyá, széppé s tisztává lesz a lélek. Itt vagyok én otthon!” (23,219–220). – „Csodálatosan hathatós, üdítő s lelkesítő benyomások vetődnek lelkünkre a világból, s a természet ki nem fogy belőlük, mert Isten szerelte föl e mágikus hatások ébresztésére” (8,127). Néhány sorral később: „S e benyomásoktól úgy tetszik, mintha tisztulnék s gyogyulnék” (8,129).

Prohászka azonban nem önmagáért szerette a szép természetet. Neki a természet lépcsőül szolgált az igazán szép, bensőséges életre. És bensőséges életének leggyönyörűbb megnyilatkozásában: misztikájában páratlan erővel mutatkozik a természet hatása.

Ezeket a hatásokat azonban csak a finom lélek érzi, az olyan lélek, amely méltó fölszereltséggel áll szembe a természet világával. Egyik beszédében ezt mondja: „A szép természet lefátyolozott szfinx, fátyolát csak az lebbentheti szét, kinek napsugaras lelke és szeme van... Éber szem, fül, éber lélek kell; érző idegekből szőtt hálóval járunk hegyen-völgyön, s mint a gyermek a lepkét, elfogjuk a szállongó szimbólumot, a gondolat csillámlásait... Éber érzék kell, melyet Isten ad s ember nevel” (13,349–350). Ennek a lélekkészültségnek elméletét pedig „A Velencei-tó partján” című cikkben találjuk meg.

„A mi világunkat, mely tulajdonképpen kultúránk is, kellene kiépítenünk sok hozzáértéssel s finom megérzéssel, s erre a megértésre s megérzésre teszünk szert a Velencei-tó partján csakúgy, mint a Magas-Tátrán, ha hárm as érzés tud fakadni lelkünkben, ha csodálkozni, tisztelni, szeretni tudunk” (8,75).

Első a csodálkozás. „A világ tele van fölséggel, titokzatossággal és szépséggel, s aki meglát belőle valamit, az csodálkozni kezd. Akiben nincs csodálkozás, abban nincs új meglátás” (uo.). Szép példát találunk erre az érzelemre naplójában: „Ah, hogy állok s érzek én sokszor, mikor az égboltra nézek, e merész barokkívezetre, e tért terem tő építésre, e végtelenségeket ívbe szorító s akkor is csak szimbolizáló remeklésre. A nagy építőmester, aki

⁵ A „természet néma zenéje” sajátos prohászka i kifejezés, jelenti a természet nagy harmóniáját. Vö. 8,202–203.

⁶ Prière et poésie. Paris, 1926. 199. o.

⁷ Vasárnapok a Tátrában. Budapest, 1911. 9–11. o.

⁸ Uo. 10. o.

⁹ Uo. 11. o.

ezt kihúzta s felhúzta s aztán kitöltötte kékséggel, fényekkel, bodros felhőkkel s virágdísz-prémbe vagy menyasszonyi fátyolba takarózó földdel... Gyökeret ver lábam s könnybe lábad szemem ez architektúra remeklésétől. Nézem, csodálom; úgy, hogy a fölség borzalma remegteti meg lelkeket... Azután e csodákhoz búcsút járok; csupa szent hely minden fa és bokor és szikla itt körülöttem, s csodálat az éneke, a csodálat zenéje: liturgiája a silentium... lelke az ámulattól elnémul. Ah, ez a zene mily jó és szép; ah, ez a szimfonikus csend, mikor minden csodálat a silentium áhítatába olvad” (24,117).

A csodálkozást követnie kell a tiszteletnek. „Tisztelet a világot átjáró nagy akarat iránt, az Isten iránt. Ő művében áll elénk; a világ az ő tükre” (8,76). Az előbb közölt leíró jellegű rész után valóban himnuszos szárnyalást találunk a lélek és természet alkotója: Isten felé. De bizonyítja ennek az érzelmenek meglétét egész misztikája.

A csodálkozó tiszteletből végül szeretet fakad. „Hiszen amit csodálunk s tisztelünk is, s ami úgy szeret minket, hogy folyton belénk köt s ingerel, s azért ingerel, hogy több életre s nagyobb boldogságra segítsen, azt nem szeretni nem lehet” (8,76). Ennek az érzésnek megvoltát nem kell külön bizonyítani, már az eddig mondottakból is kiviláglik.

Akinek ilyen érzelemgazdagság fakad lelkében a természet hatására, annál könnyen megértjük, hogy ezek a hatások a hangos beszéd elevenségét és erejét is eléri. Hiressé vált ilyen „beszélgetés” az, melyet Pilis-hegyével kapcsolatosan ír le: „Nem mondott neki (Békefi Remigről van itt szó a naplóban) semmit, egy akcentusos szót, egy nűánszot hegy-völgy, a Pilis óriás, dachstein-formációs mészkőháta?... Nem szólt neki semmit az erdő misztikája, a barlangokban duruzsoló régi mesék suttogása? Hiába nézte talán tavaszkor a cseresznyefák fehér virágai menyasszonyi fátyolát, amint bodros s fehér mirtuskoszorúval koszorúzzák az ébredő tavaszt, a legszebb menyasszonyt? Nem szóltak neki a létbe belebomló, a méléző vidék szőnyegébe szótt bokrok, a csipkerózsák, kankalinok? Semmit nem mondtak neki a természet, az Istenség szépség- és életszomjáról, mely a barátkámzsák közt is föllángol, és a köznap s rögöket szétvágó munka szürkeségét, a kopottságot ünnepi szépségben váltja föl?” (4,14–15). De talán a legjellemzőbb a következő idézet: „Ha egy vidéken átutazom, hol minden hegy-völgy s minden fodra a vidéknek beszél, minden fa integet s a folyó, patak rám mosolyog, – ott otthon vagyok. Ha pedig teljesen idegen vidéken járok, ahol nem szól hozzám semmi, nem vagyok otthon” (24,122).

Ide sorozhatjuk azokat a sajátosan egyéni sorokat, melyekben a természet derűs életteljességét állítja szembe a pesszimista filozófiával, ennek egyenes cáfolatául. „Ha olvastam művetekből (Schopenhauerről, Nietzschéről van szó) egy-két fejezetet, kinézek az ablakon a zümmögő, illatos, virágos természetbe, vagy a fák méléző, sötét lombja fölött el az éjnek ünneplő csillagaira s erről a szép valóságról lenézem s leélvezem, hogy nektek nincs igazatok. Nem a temető, nem a kloaka, nem a rom, nem a szemétdomb az élet s a lét tükre; egy kis lúdvirágban több a nekünk való igazság, mint mindezekben” (5,137–138).

Eddig azt vizsgáltuk, hogy milyen érzelmekkel fordul oda az egész nagy természethez. Tanulságos ezután felvetni azt a kérdést, hogy ebből a gazdag világból mit választ ki magának elsősorban a szeretet és vonzódás tárgyául.

Első helyen említhetjük a hegyvilág szeretetét. Egyik hegyi kirándulásáról írja, mikor gyönyörű vidéket szemlél: „Ilyenkor kitör belőlem mindig a magaslati, hegyvidéki lélek szenvedélye: Ich bin ein Hochländer – a magaslatok vonalain nyúlik el a lelke!” (23,223). Két nappal később ezt írja naplójában: „Szeretem a hegyeket; kimondhatatlanul húznak, emelnek, ragadnak” (23,224). Pilis hegyéről ezt írja: „Szenthegy ez nekem; már hogy hegy, azért is szeretem” (24,29).

A másik uralkodó elem természetvilágában a víz. „Ha úgy visszatekintek, hogy gyermek lelkekre mi hatott leginkább, azt kell mondanom, az áradozó, zöldes, kékes, fenéig tiszta, átlátszó víz, a Revuca, a Vág. Talán onnan a nagy előszeretet a felséges áramló kontinuum iránt; onnan az élvezet, mellyel a stájeri s tiroli vizek s a mélységek titokzatosságát nézem.

Vidi aquam... elementum grande!” (24,50–51). – „Nem bírom eléggé kifejezni, hogy mily titokzatos szimpathiával nézek a vízre, a csermelyre, a kristályos folyásokra” (24,49). – „Sokat merengek a vizek fölött. Valami mélységes szimpathia húz ez elem felé, a föld vére, a tisztulás eleme felé!” (23,222). Ezek a kijelentések is magyarázzák már a víz gyakori és gazdag szereplését műveiben. Szereti ezt az elemet mindenféle formájában. Talán leginkább a folyóvíz vonzza; a forrás, a szökellő patak, a méltóságosan hömpölygő folyam.¹⁰ Szereti a tengert: a „Föld és Ég” c. művében lendületes lírai kicsengésű leírást találunk róla (3,91–92). 1908-ban ezt írja: „Mióta először rám nézett végtelen, kék szemével a tenger, azóta megigézett s fogva tart. Nézem s szeretem én is” (8,70). Szép sorokat találunk nála a tóról,¹¹ a tengerszemről,¹² sőt az esőről is. Íme, példa az utolsóira: „Bámulom az esőt; egyik legtitkosabb s csodálatosabb tüneménye a világnak. De bámulta azt Stolz Albán, aki esőben szeretett sétálni; sőt bámulta az ősi Jób, akinek az Isten „pater pluviae et qui genuit stillas roris” (38,28). Hát nem elragadóan szép: Én Uram, ki nemzed a harmatcseppeket. S bámulta, hogy a víztömegek nem jönnek le egyszerre, hanem cseppenként! Bámulta a zápor iramát s azt a csendes esőt, mikor az Úr számlálni látszik a cseppeket. Dabit vehementissimo imbri cursum ... (3,25). Ah, csak legyen szemünk a harmatcseppek isteni nemzedékének meglátására! Akkor értjük, hogy Emmerich Katalin fölemelte a harmatos réten szoknyáját, hogy ne üsse le a virágról, levélről az isteni gyöngyszemeket” (23,283).¹³

Az viszont könnyen érthető, hogy a vizet romlott formájában nem szereti: nem gyönyörködik a mocsarakban.¹⁴

A hegyvidék szeretetével együttjár az erdő szeretete is. Feljegyezték róla, hogy szeretett az erdőben elmélkedni, ezt ajánlja is elmélkedés helyéül. (6,3).¹⁵ Naplójában pedig ezt írja: „Én is bámulom a barokk s rokokós fényt, de alázatos, tehát Istent megérező keresztényé a csendben, az erdőben, a gót művészetben leszek” (24,80–81). Azt is könnyen megértjük nála, hogy a magas hegyvidékek legotthonosabb fája: a fenyőfa legkedvesebb előtte. Naplójában írja: A fenyőfa „vonz ellenállhatatlanul” (23,94).

Rövid összefoglalásban azt mondhatjuk tehát: Lelkének szeretett vidéke a magas hegység, ahol kedvére gyönyörködhetik a friss és tiszta vizek játékában s az üde erdők zúgásában.¹⁶ Ez magyarázza meg, miért ír oly elragadtatással pl. Tusnádfürdőről, ahol mindezeket együtt találja (8,58–61).

Ha írásainak növényvilágát nézzük és keressük, mi volt itt érdeklődő szeretetének tárgya: két sajátos terület ötlük szemünkbe. Az egyik az olaszországi tájak délszaki növény-pompája, melyet római tanulmányévei alatt ismerhetett meg. Későbbi írásaiban is elő-előfordul a pálma, olajfa, mirtusz, oleánder, agáve, magnólia, lótuszvirág, tamariszkusz neve s Tusnádfürdő fenyvesének leírásakor is eszébe jut a Riviéra „bódító” szépsége.

A másik a mezők, útszélek, erdők egyszerűségükben díszes kis virágai. Meglepő gazdagság tárul itt szemünk elé. Esztergom környékének buzgó sétálója szeretettel tud gyönyörködni a természet apró remekléseiben, meggyőződéssel jelenti ki: „Nincs a természetnek egyetlen sötét, elhagyott zugolya, hol az örök szeretet leleményes meglepetésekkel nem szolgál” (3,17). Meg is feddi az unott csavargót, „ki az árokba dől s nyeli az országút porát”, s nem rendül meg s borul térdre, „mert nem veszi észre az Isten erőit s az Isten gyógyító csodáit, melyek körülötte az útifű s a zsálya s a cickány misztériumában környékezik” (24,144).

¹⁰ Ennek bizonyítását a szimbolikus tényezők tárgyalásánál adjuk.

¹¹ Pl.: A Velencei-tó partján (8,72–77).

¹² Pl.: Tusnád-fürdő (8,58–61).

¹³ Érdemes megjegyezni, hogy ez teljes egészében 1915. április 5-i naplójegyzete.

¹⁴ Vö. 24,178, 5,264.

¹⁵ Némethy Ernő: Emlékek Prohászka Ottokár püspök életéből. Élet. XVIII. (1927), 152. o.

¹⁶ Ennek a megállapításnak jelentőséget ad az a tény, hogy ezek szimbolikájának is legfőbb elemei.

Az írásaiból összeszededgethető ilyen növénynevek: útifű, zsálya, pásztortáska, szironták, kakukkfű, pipacs, vadszegfű, nefelejcs, lucerna, lóhere, harangvirág, ökörfarkkóró, gyökönke, lúdvirág, kostók, démutka, gólyahír, varjútövis, már számukkal is igazolják az érdeklődő szeretetet. Ez érteti meg, hogy a harmonikus, szép egyéniséget miért hasonlítja a kankalinhoz, s a mezei virágban miért látja a hűség kifejezőjét.

Az állatvilág már csak ritkábban jut szerephez írásaiban. Sajátosan is csak egyes állatok emelkednek ki. Ezek között megemlíthetjük a sást, a pacsirtát és a denevért.

A sas előtte a fönséges nagyság szimbolikus madara. Ezért értjük meg, hogy miért kerül gyakran tollára a sas neve, ha Jézusról és az Őt követő lelkekről beszél.¹⁷

Kedves madara még az istendicséret kis lantosa: a pacsirta is. A krisztusi lelket is úgy képzeli el, mint pacsirtát, „mely a lomha, még párákban úszó földről beleszántja magát a derült, napsugaras, illatos égbe; magába veszi e csillogó kékségnek s ez illattengernek báját, s úgy repes örömtől, hogy ki nem fér a torkán a szívét elandalító harmónia; szárnyal és énekel, neki mindakettő gyönyörűség” (5,157).

Legérdekesebbek a denevérről írt részek. Amíg az előbbieket általános fölfogás szerint alkalmazza hasonlataiban, a denevérnél tudatosan eltér a közfölfogástól: A „Denevérszárnyakon” c. emelkedésszerű írása így kezdődik: „A művészet denevérszárnyakon járhatja a pusztulást s az enyészetet, de még az ördögöt is; én pedig... denevérszárnyakon járatom a lelket” (8,181). A denevérszárny a maga csodálatosan finom érzékenységgel a lélek szimbólumává válik. Mindkettő homályos világban iparkodik eligazodni a bennük rejlő „szenzóriummal”. De nála ez nem marad lélekbe-vésődött kép. Találunk nála sorokat, ahol a denevér csakúgy a „dekadencia madara” (25,232), csakúgy a rossz szellem szimbóluma (25,220), mint a közfölfogás szemleletében.

Föltűnő, hogy a metaforák és hasonlatok között nem egyszer akadunk olyanra, amelyet a geológiából kölcsönöz.¹⁸ A geológiai ismeretek tudatbenyomulása még észrevehetőbb a tájleírásoknál. Nézzük meg a Velencei-tó leírásának bekezdő sorait: „Mily sajtáságosan csendes s titokzatos világ ez a Velencei-tó, ez a hangtalan magány a partokon, hol legelő váltakozik tarlóval s szürke szántással, túl pedig a sukorói dombok, régi gránithegyek szerény maradványai gunnyasztanak s tükröződnek a víztükörben, mint ahogy régen gránitcsúcsaik tükröződtek az akkor háromszor-négyszer nagyobb s mélyebb tó felületén” (8,72). Pilis hegyéről írva megemlíti, hogy „a hegy geológiailag nem vulkán, sőt nagyon is józan s tengerek mélyében született dachsteini mészkőből való” (8,80). Ennek magyarázatául mondhatjuk, hogy sokat foglalkozott esztergomi tanár korában a természettudományokkal, elsősorban a geológiával.

1886-ban írja naplójában gyakorlati elhatározásként: „Tanulni nyakra-főre a korunkban elkelő tudományokat” (23,93). Nem kételkedhetünk abban, hogy ekkor a természettudományokra gondolt. 1892-ben megjelenik az „Isten és a világ”, 1902-ben a „Föld és ég”, mindkettő természettudományi jellegű munka. Hangsúlyozzuk, hogy csak jellegű. Az első alapos bölcséleti és szigorúan természettudományos fejtegetésekkel mutatja ki divatos természettudományi nézetek tévedéseit, a „Föld és ég” már címe szerint is egyaránt tekinthető teológiai és geológiai munkának.

1902 után már csak elvétve kerül ki tolla alól természettudományi írás. Kivételszámba mehet, hogy 1912-ben részletesen ismerteti Hoerbiger János glacialkozmozgóniai elméletét (4,219–256). De a hosszú évek geológiai tanulmányozásai nem tűnnek el hatástalanul.

Ha az egész kérdést a negatív oldaláról vetjük föl: mit nem szeret, röviden végezhetünk. Természetszeretetében helyet foglal minden életerős, romlatlan szépség, csupán a síkságot nem sziveli, ami könnyen érthető nála, a hegyvidék szerelmesénél. Alföldi útvjáról így ír:

¹⁷ Pl. 6,84.175.206; 7,193; 24,140.

¹⁸ Pl. 8,174; 20,193; 24,114.

„Megjártam Debrecent, a Nagykunságot azzal az ő végtelen unalmával, laposságával s néma, szegénylelkű tanyáival. No, itt a régi sátor helyett áll a ház; sokszor egy fa sok, az sincs mellette. A purgatóriumnak lesznek ilyen tájai” (24,64). „Lomha és buta” volna az a világ, melyen mindenütt „kétségbeejtően egyforma” síkság terülne el (7,179).

* * *

„A modern ember szereti a földet, a szép világot; szereti a természetet s a természetet életben s művészetben. Feléje fordul szenvedélyeivel, s belőle meríti számtalan örömét” (5,94).

Úgy érezzük, hogy ezt a modern embertípust Prohászka önmagáról mintázta. Az eddig mondottakból világosan kitűnik, hogy a lélek mily finom rezdüléseit látjuk nála a természettel való kapcsolatában.

II. Természetszemléletének jellege

„Lélek nélkül nincs szép természet. A lélek öltözteti színbe, hangba, illatba, ízbe a rezgő anyagot, általa lesz a természet széppé, kellemessé; fény csak ott van, ahol szem nyílik; hang, dal, harmónia csak ott van, ahol lélek hallgat; illat, íz csak ott van, ahol az érző ideget érinti s izgatja a szagtalan s ízetlen tárgy. Szem, fül, érző idegek nélkül csak sötét és néma rezgés és mozgás van. Íme a lélekből feslik ki a színek, hangok, illatok, ízek világa, belőle szakad ki; általa lesz széppé a természet.

A világ szépségét a maga kifejezettségében mi alkotjuk meg. Teremtői vagyunk a színes, kedves, illatos világnak; a valóságos, színtelen, kietlen, hangulatlan világ csak anyagát képezi az alakító művészeknek, a léleknek, mely a formát, a szépet reá önti. De épp azért, mivel a világ az ő színes, kies, illatos alakjában lelkünk teremtménye, visszatükröződik rajta gondolat, hangulat, érzelm; mindenütt fölcsillan rajta egy darab lelkiség, s a lelki, mély életű léleknek épp ez képezi egyik sajátosságát, hogy a természetben a lelki vonatkozásokat, a lélekből beleszótt eleven fonalakat észrevenni, magamagát bennük fölismerni s azokban gyönyörködni képes.” (3,14–15)

1900-ban (akkor jelentek meg először a fenti sorok), a materializmus s a naturalizmus alkonyán fölhangzik Prohászka harsonaszava, hirdeti a lélek diadalát az életben és művészetben egyaránt.¹⁹ Csak a lélek mélységeiből fakad igazi művészet, csak a lélek fogja egybe a természet szálait, hogy belőlük megszöjje a szépség köntösét, – ez a fenti sorok gondolatmagja. Prohászka Ottokár valóban a „lélek embere”,²⁰ művészete a lélek költészete. Természetszemléletének is ez a jellege: *természetsvilága a lelkiség hordozója*.

Vizsgáljuk meg tehát lelkének egyéni vonásait, hogy fölismerjük természetszemléletének jellegét.

Mondanivalónk rövid foglalatban: Prohászka lelkének egyéni vonásai formai szempontból az eidetizmus, a vizuális jelleg, a szimbolizmus, tartalmi szempontból pedig a misztikus jelleg.

* * *

„Szemléletessége meglepő.”²¹ Nem kell sokat lapoznunk műveiben, hogy erről megbizonyosodjunk. Csak egy-két leírását kell figyelmesen végigolvasnunk, és érezni fogjuk Sík Sándor megállapításának igazságát: „A pontosan megfigyelt részleteknek olyan gazdagsága, a couleurnak olyan imponáló árnyalatbiztossága lep meg ezekben a plasztikus vagy festői képecskében, amely a legjobb realizmus regényíróira emlékeztet.”²² Ennek a szemléletességnek lélektani gyökereit fedi fel *eidetizmusának*, vizsgálata.

Az újabb pszichológusok közül E. R. Jaensch mutatott rá, hogy a halvány képzeteken és élénk utóképeken kívül képzeletünkben felmerülnek az érzetek elevenségét mutató képek is.²³ Ő adta ezeknek az eidetikus nevet. Az eidetikus jelenség tehát a már egyszer látott szemléleti képeknek emlékezeti, de mégis érzetszerű elevenséggel való felmerülése a tudatban.

¹⁹ Vö. „A diadalmas világnézet” bevezető fejezete az idealizmus ébredéséről.

²⁰ Ravasz László Prohászka Ottokárról tartott emlékbeszédének címe ez. Budapesti Szemle, 220. (1931), 326. o.

²¹ Pitroff Pál dr.: Prohászka Ottokár kifejezőmódja. Br. 346. o.

²² I. m. 373. o.

²³ Vö. Várkonyi Hidebrand: A lélektan mai állása. Budapest, 1928. 30–36. 1. Prohászka eidetizmusára Schütz Antal mutatott rá először. (Prohászka pályája, Összegyűjtött Munkák 25. kötetében. 8–11. és 145–147. o.)

Lássunk néhány példát Prohászka műveiből, elsősorban a naplókából, ahol a megrögzített időpont a legjobb segítő az eidetikus jelenségek felismerésére.

1889. január 4-én írja: „Nyitráról jöttem, hideg volt; fagyos szél csapkodta arcomat; de alig hogy megláttam a szobi vidéket a párkányi útról, oly édes kellem, oly illatos lehelet, oly bájos igézet vett rajtam erőt... Arra, ott a Duna partján s tovább a tölgyerdőkön át, le Nosztra csendes, méléző völgyébe; az égen izzott a nap, a földön virult sok virág, illat, szín, báj, kellem, szépség környezett; s szívem! ó, hogy olvadt rá mindez a szépség”. (23,137) – „Évek előtt egy papot kísértem, meredek úton egy magasán fekvő kápolnához, ott akart misézni. Az ostyát s a bort hátizsákba tettük, s mentünk hallgatagon, csak az erdő zúgott egy-egy szélrohamtól meghajtva. Most egy erdőtisztáson álltunk meg, melyre a kopasz szirttetők reggeli napsugara jókedvükben néztek le. Akkor eszünkbe jutott, hogy vizet nem hoztunk, s le kellett mennem jó darabon, ahol az erdei forrásból merítettem egy kis vizet”. (24,383)

Egészen régi, gyermekkori emlékképet is találunk nála 1923. október 1-én följegyezve: „rózsahegyi hídon bandukolás, a Vág tiszta vizében ficákoló pisztrángok szemlélete, a losonci egyházban gyermekszemmel széttekintés”. (24,165)

Eidetikus hangképet is találunk írásaiban. 1920. november 19-én így ír pilishegyi kirándulásáról: „S körülöttünk az a júliusi csend (akkor voltam ott), egy-két madár elnyúlt szava, füvek zizegése, távoli harangszó, méhdongás”. (24,63–64; vö. 24,91)

Ezek a képek olyan elevenen jelennek meg előtte, hogy többször érzi a kifejező eszközök elégtelenségét. Egy stájerországi kis tavat ír le s megemlíti, hogy kristálytükrén a napsugár és a színek játéka pompázik. „Ezt a fényt nem lehet leírni; azt látni kell. Aki nem látta, az nem tud róla. Elgondolni sem lehet; azt érezni kell. S csak aki látja, az érzi. Aki elgondolja, az csak a képét gondolja el; de milyen képet? Vérszegény, halavány képet; a meghalt napsugár árnyékát.” (8,132. vö. 24,181)

Ez az eidetizmus magyarázza meg, hogy annyira konkrét tud maradni minden szimbolikus és misztikus hajlama ellenére, ez érteti meg, hogy nála „minden élmény képpé válik... nem úgy, hogy a megszületett élmény keres képet, melyen kiformalódhatik, hanem az már képnek születik”.²⁴ Legtöbb metaforájának szemléleti kép az alapja, nem elgondolt fogalom.

A Soliloquia két kötete rengeteg példát nyújt ennek a tételnek igazolására. Egyike a legszebbeknek és egyben lélekelemzés szempontjából is legrészletesebbnek 1913. május 21-ről való: „Egyszer, gondolom 1901- vagy 1902-ben Máriacellből Ambergen át jöttünk haza s egy útszéli kocsmában háltunk meg ... Reggel kimentem, s a kis fenyvesen rengett s a napsugárban villogott egy tündéri gyémántos fátyol; harmatcseppes pókhálók szövedékével letakart búbajos erdő volt. Az éj rája lehelte lelkét; az éjfélutáni harmat apró gyöngyökben rengett az ágakon s ágak közt s a fűvön s a virágon. Íme az ember fogalmi gondolatvilága; a gyöngyök az érzések benne. Most dísz és szépség, mikor gyöngyös s villogtatja a napot; de ha száraz volna a pókhálózat, piszok és szenny volna!... Míg a fogalmaknál maradunk, addig piszokba szántva pókhálósálakat eregetünk s feszítünk ki; csak ha a hit fényében érzésünk gyöngyei fűződnek rájuk, lesz elragadó szépség s gyémántos s drágaköves csillogás rajtuk”. (23,248–249) Fogalmi világunknak pókhálószövedékkel való összehasonlítása kedvelt kép lesz írásaiban,²⁵ s a fentebbi képhez is találunk hasonlót 1924-ből: „A szívben van... a tűzhely s a kohó; itt a szent csipkebokor! Ha ég, akkor is szép; de ha nem ég s májusi reggelen pókhálósálain ezüst gyöngyös szivárványok izznak, hát az is szép, nagyon szép!” (24,196) Legelevenebb erővel az 1920 után írt naplójegyzetek s az „Élet kenyere” szimbólumai és metaforái bizonyítanak. Itt nem egyszerűen forrásról, folyamról, hegyről, szakadékról van szó, hanem a karlsbadi szökellő forrásról (24,92), a Kassa mellett előtörő

²⁴ Schütz A.: i. m. 145. o.

²⁵ Vö. 23,276.315.350.360; 24,39.

gejzírrol (24,69), a Schaffhausen mellett vágató Rajnárról (24,69), a Jungfrau kúpjairól (24,7), a georgenbergi szakadékról (24,111).

Az eidetizmus, – lélektani magyarázat szerint, – mutatója lelki életünk őseredeti egységének, differenciátlanságának. Ami áll Prohászka szemléletvilágára, az áll egész lelki életére. Nála a gondolkodás, érzelem, akarat nem széjjelszedhető, külön-külön elemezhető lelki tények, mindez nála gyökerében egybeforrott egységként jelentkezik. Ezért nem juthatunk gondolatvilágának teljes magyarázatára, ha egyoldalúan az intellektualizmus vagy a voluntarizmus iránya felől közeledünk hozzá.

Ez a sajátos jelleg vezet be talán legmélyebben szónoki művészetének megértésébe. Aki csak egyszer is hallotta, nem tudott szabadulni attól a benyomástól, hogy itt minden kimondott szóban a meggyőződés ereje lüktet, minden bizonyított igazság vezérlő akarat elv is együttal.

* * *

Amikor képzeletéről azt állítjuk, hogy vizuális, ezzel nála nem kizárólagos jelleget hangsúlyozunk. Ez a jelző csak azt akarja mondani, hogy a látás képei a legkidolgozottabbak, leggyakoribbak.

Már az eidetizmus példái is mutathatják az emlékezetnek részletekre is kiterjedő finomságát. Ugyanezt mondhatjuk képzeletéről is. Forgassunk csak az „Elmélkedések”-ben.

Az esemény maga: Jézus a hajóról tanítja a népet. A képzelet részletező működése: „A parton tolong a tömeg, a sekélyes vízben úszkál tört nád, szalma, rothadó levél, szemét; ott állanak a földi, partszéli emberek, kik a tengerre néznek”. (6,170) – A pokolba vezető út rajza: „nem jár ezen az úton a mosolygó szépség; mocsarak s kiégett sziklafalak közt vezet az út, szélein sehol virág, sehol kereszt”. (6,209) Ezzel szemben a mennyország útja: „keskeny, de fölséges; egyre emelkedik, s ha megindulunk, napsugár s friss szellők járnak rajta; szélei tele vannak gyógyfüvekkel; fenyőerdők, harmatos virágok s források szegélyezik”. (Uo.)

Ezek a példák pusztán értelmi képeket mutatnak. Ha azonban a lélek húrjain végigzúg a lelkesedés, az ihletettségek, akkor már vízióval van dolgunk.²⁶ Prohászka egy misztikus eleven szemléletével áll neki az örök igazságok kutatásának. Odaáll Krisztus elé, s keresi eszményének jellemző vonásait. Kutatása végén Krisztus arcán nyugszik meg s szemlélete vízióvá növekedik. Érti, hogy bennáll a tévelygő gondolatok sötétségvilágában, felkiált: „Ez éjben légy te a mi víziónk, dicsőséges és szép Krisztus!” (5,170) És ráfeledkezik erre a Krisztus-arcra és szemléli végtelen gazdagságát.

Karácsony napján így ír naplójában: „Betlehem hegyoldalait benöve látom karácsonyfákkal... milliókkal, s gyertyafények lobognak e tündér erdőkben... Aztán látok gyermekeket térdelni Betlehem vidékén; hegyein milliós gyermek térdel s imád s örül... – Gyermekek, mi mindnyájan, kik gyermekekké lettünk azáltal, ki gyermek lett értünk: édes gyermek. A barlang nem dobsinai; meleget lehel, pietást; ki van béelve angyalarcokkal s szárnyakkal; a barlang szája előtt állnak gyönyörű nők: a hit, a religió, az áhítat, a tisztelet, s táncolnak karban a lelki örömök s vigaszok. Ah, mennyi harmónia! S ott elmélkednek s hallgatónak próféták, szentek, költők, dalnokok, muzsikusok, festők” (24,94). Még sok ilyen részletet lehetne összeszedni írásaiból.²⁷

Maga is érezte képzeletének víziós jellegét. Az anyaszentegyházról ír, annak életéről, erejéről. Majd így folytatja: „Itt már nem írni, hanem énekelni van kedvem; pedig *nem költő, hanem látó* vagyok. Látom az Isten tiszteletreméltó anyaszentegyházát, látom s gyönyörködöm benne” (20,215).

²⁶ Prohászkanál ez – amint a példákban is kiténik – misztikus vonás. Vö. Sík S. i. m. 369. o.

²⁷ Pl. 24,353–354.358; 23,336.

Ha ennek a szemléletes jellegnek külső magyarázatát is keressük, nem lesz nehéz megállapítani a Szent Ignác-féle elmélkedésmód hatását. Ennél az ún. első előgyakorlat, amely bevezeti az elmélkedést, nem más, mint a kérdéses tárgy szemléletes, érzékekre ható elképzelése, magunk elé állítása.²⁸ Ennek fontosságát Prohászka így hangoztatja tömören: „Jól festeni a meditációban” (23,173).

A vizuális jelleg élenkségének bizonyítására rámutathatunk gazdag színskálájára, melyet csaknem kizárólagosan a természet finom festésére használ. Két színnek változatait soroljuk csak fel: a pirosét s a zöldét. *Piros*: halványpiros, aranypiros, bíboros, vörhenyes, rózsás, kárminvörös, tűzvörös, bíborvörös. *Zöld*: sötétzöld, világoszöld, zöldes, aranyzöld, olívizöld, pirosas-zöld, smaragd-zöld.

De ez a vizuális jelleg nem egyoldalú. Hangképekkel is találkozunk nála, melyek azonban sokkal ritkábbak és színtelenebbek.

Magyarázásul mondhatjuk, hogy csendszerető lélek volt. Ha szerette is a zenét hallgatni, ha az egyházi ének felemeli, megtisztítja is, számára a „silentium az Istentisztelet orgonája” (24,228), ez a „mélységek nyelve” (24,324).

A természet hangját: az erdők zúgását, patakok csobogását, madarak énekét emlegeti néha,²⁹ de a „hangos, lármás” vihart nem szereti (3,16). Sajátos elgondolással a természet harmonikus életét is zenének nevezi (8,202–203). Ezt szembe állítja az érzékelhetővel: „Mi az erdők zúgása a fenyők, tölgyek, bükkök, cserjék, moszatok életéhez képest. Az csak a felület, ez a mélység s a csend zenéje” (6,91).

Kétségtelen, hogy az auditív jelleg háttérbeszorulása magyarázó tényezőként szerepelhet zeneietlenségének megokolásánál.³⁰ Akinek fantáziája nem sztatikus, hanem dinamikus irányozódású,³¹ akinek nagy érzése az, hogy lelke a zenéhez hasonlít s nem a „színek és vonalak túlmerev és bamba közegéhez” (24,132), az megkötöttségként érezhette, hogy lelke kifejezőeszközei között a zene nem szerepel éppen a fantáziának bizonyos egyirányúsága miatt.

Egy helyen ezt írja: „Oly lények vagyunk..., kik a kozmosz mélységei s a hullámzó kalásztenger közt repülünk; gondolataink a végtelenbe vesznek s kezünk a mező kalászaival játszik” (5,106). Ezek a szavak jellemezhetik legjobban képzeletvilágának kettős jellegét: a reális konkrétságot s a víziós lendületet.³² Ezeknek a sajátságoknak szerencsés egybetalálkozása óvja meg az egyoldalú idealizmustól vagy realizmustól, melyre korában annyi példát lehetett találni.

* * *

Szimbolizmusának tartalmi tényezője *misztikus lelkesége*. Nem kell sokat olvasnunk egy-egy jellegzetesebb írásából, hogy világosan álljon előttünk a tény: Prohászka misztikus s ennek a hajlamának egyik legszebb virága misztikus természetszemlélete. Ezt bizonyítja Horváth Sándor tanulmánya, aki szerint a misztikus természetszemlélet „volt Prohászkanak a legerősebb oldala és itt alkotott legszebbet”.³³

Prohászka saját fogalmazása szerint „a misztika az Isten mély megérezése a világban s a lélekben; megérezése a mély kapcsolatoknak a lét és Isten közt”.³⁴ A „Soliloquia” két kötete,

²⁸ Vö. Prohászka fejtegetését erről: 6,4.

²⁹ Pl. 1,120; 7,272; 23,160.220.

³⁰ Ennek bizonyítását lásd Sík S.: i. m. 389–390. o.

³¹ Vö. Sík S. i. m. 371. o.

³² Vö.: Sík S. i. m. 369. o.

³³ A Szentlélek hárfája. Br. 147. o.

³⁴ Idézve Horváth S.: i. m. 129. o.

de egyéb műve is csodálatos finomsággal, meleg költői lendülettel mutatja ezt a „mély megérzést”.

A fentebbi meghatározás szerint a misztikus nemcsak közvetlen kapcsolatban élvezi Isten közelségét, jelenlétét, hanem a természet fátyolán keresztül is. Ez a misztikus természetszemlélet. „A keresztény misztikus ... a világfölötti Istent látja sokféle módon a természetben, azért érzésvilága megittasodik a természet szépségétől.”³⁵

Nézzük csak, miként emelkedik föl Prohászka a természet lépcsőin Istenhez!

1924-ben írja naplójában: „Per umbras et symbola, per speciem et specula megyünk feléje (Istenhez). Nincs elég képünk, szívünk, hangunk: szivárványai a színeknek s orchestrumai a hangoknak... A metafizika világosság, megtörik a teremtés prizmaín, húrjain, orgánumain. Rajtuk emelkedünk föl, a színeken, a napsugár e bájos árnyékain, a hangokon, a hanghullámok e megzenésítésein... föl hozzá, s ott metafizikát iszunk, elbódulunk a végtelentől, megvakítottunk a fényáramtól, s leszaladunk, menekülünk a teremtés virányos-árnyas útáiba, lugasaiba, csobogásaiba, dalaiba... Ah, Uram, s itt megint álmodunk rólad, dúdolunk neked, szövögetjük szálaidból képeidet...: „Aus Morgenduft gewebt und Sonnenklarheit – der Dichtungsschleier aus der Hand der Wahrheit” (Goethe).

Isten ad – jaillissement az egész világ: áradások, óceánok ömlései; Isten ad – adja a képét s remekbe készült hasonlóságot, valóságosságos allegóriákat, s a teremtésben magát in imaginibus et umbris!” (24,218–219)

Ha ennek a természetszemléletnek értelmi alapjait keressük, a katolikus dogmatika tanításában találjuk meg: a világ Istennek teremtett alkotása, Isten jelen van a világban. Ennek a két igazságnak színpompás kifejtése jellemzi a misztikusokat.

Isten teremtette a világot, így szól a dogmatika lapidáris nyelve. Hogyan hangzik ez Prohászka fogalmazásában? Olvassuk csak a „Föld és Ég” bekezdő sorait! „A természet az Istennek remekműve, melyben szeretetét, teremtő erejét, poézisét, művészetét kifejezte. Első kinyilatkozása a lelkesülő, alkotó végtelenség. A természet az Isten gondolatainak hű és kedves kifejezése. ... Vele szemben minden végtelen kicsiny; a naprendszer, a kettős napok, az álló csillagok szisztémái, a tejút titokzatos derűje végtelen kicsinységek; művei végtelenül messze állnak tőle a valóság, a lét-teljesség vonalában, de mégis az ő alkotásai, az ő művei, gondolatai és képei. Olyan az Isten, mint a művész, ki egy filigrán zománccal, annak apró méreteivel, a vonások s a színek harmóniájával el tudja ragadni a világot. A műalkotás minden ízében főséges; végtelen eszmék, ihletett szeretet s szerető ihlet, szerencsés kéz, plasztikus anyag, árnyalatos színek, kifogyhatatlan alakítás álltak rendelkezésére. Nincs az a festmény, melynek színeiben és árnyaiban úgy lehetne fölismerni a művész hangulatait s tanulmányozni gondolatait, mint ahogy a természetben lehet fölismerni az isteni gondolat gazdagságát” (3,6).

A világ megalkotásában élénk állítja Isten gondolatait, akaratát, szeretetét. A teremtés tettének szételemezését így mutatja be nekünk:

„Teljesítsétek az Isten akaratát, mint ahogy teljesül az a vadrózsán, a kankalidon, az illatos hársfán, a művészi bravúrral kialakított kagylón” (5,142). „A világ az Istennek szeretettől ihletett alkotása, a legharmonikusabb költemény” (3,11). „Isten indította a világot, s a lökést mi adta? Az örök szeretet. Az lángol a napokban, az piheg a dagályban, az zümmög a virágos hársfában, az pihen az alvó pillangóban ... Ha a világ beszélni tudna, s kérdeznék, mitől van, s minek van: szeretetből szeretetért!” (24,367).

A teremtés tényének átélvezése mellett a nagy érzések árját fakasztja föl a misztikus lelkében a másik igazság: Isten jelen van a világban. Előtte a természet csak a titokzatos Isten „arcának fátyola” (5,94), az „Úr királyi palástja” (24,225). „Hadd vegye észre (a lélek), hogy

³⁵ Kúhár Flóris dr.: A misztikus természetszemlélet alapjai. Kath. Szemle 42. (1928) 7. o. Ugyanez a dolgozat kitűnő példákkal igazolja a misztikusok természetszeretetét.

az egész lét Isten megnyilatkozása, hogy Isten van előlve természetben, virágon, alkonyon; fátyol ez mind, mely alól kinéz a szépség s lelkiség” (6,213).

Ez a meggyőződés vezeti a természettel való érintkezésben.

„Istenem! Aki úgy azt a szent-szent-szent Istent valamiképp érti s érzi... ha úgy meg-megszállja valami megilletődés, mikor ragyogó kék ég alatt a szférák tündöklő tisztaságába mélyed, vagy források fenekére néz s elfogja őt a tisztaság, átlátszóság, a limpidezza gyönyöre, vagy egy nyíló, érintetlen virágkehelyben fürdik meg a lelke; az a végtelen szentség gyöngye prelúdiumait hallja s tisztelettel telik meg” (24,380).

Ez a példa is igazolja azt, amit róla eidetizmusa tárgyalásánál megállapítottunk: élményeinek konkrét tárgyi alapja van. Nem a nagy általánosságban vett természet, hanem mindig egyes jelenségek indítják útra természetfölötti, misztikus érzelmeit. Szimbolizmusának vizsgálata mutat rá azokra a természeti tényezőkre, melyek elsősorban állnak a misztikus élmény megindításának szolgálatában.

Itt csak egy sajátos jelenségre fordítjuk figyelmünket. Az „Összegyűjtött Munkák” 8. kötetében rövidlélekzetű tájékleírásokat találunk „Áhítatos helyek” gyűjtőcímmel. Ha nézzük a megfestett tájakat, Márianosztra, Máriacell mellett ott találjuk Tusnád-fürdőt, a Niagarát, a Velencei-tavat is. Bámulva nézzük a lélek kapcsolatát ezekkel a tájakkal. Először csak ott mozgunk a természetes szemlélődés-rendben, majd megszólal a misztikus zengés s a rövid írásremek végén vallásos érzéssel, igazi áhítattal csukjuk be a könyvet.

Ha a misztikus lélek igazán átérzi Isten jelenlétét a természetben, fölhangzik benne az istendicséret muzsikája és ebbe a himnuszos énekbe belefogja a természet hangjait is.

Mily sokatmondó ebből a szempontból egy naplójegyzete 1921-ből. „Ma reggel esett! Mennyi esőcsepp... mennyi dicséret! Minden csepp indulatosan lejön s édesen ömlik el; minden csepp egy kis nyelv – dicséri az Urat, ki fölemelte s szárnyra kapta s most mint áldást küldi le! Mily immenz, végtelen dicséret! Minden csepp suhogása egy édes hárfahúr megrezdülése; minden cseppnek erdők lombján koppanása millió dobok ünnepi pergése. „Ah, hogyan örülök s tapsolok, hogy ez így van, e töméntelen húrnak, dobnak, csengésnek a pizsok-világban!” (24,87).

A természet öntudatlan istendicséretét akarja zengő szavakra, az értelmes ember tudatos hódolatára átváltani. Ezt, a misztikus lélekben kötelességgként égő tudatot leggyönyörűbben az „Élő vizek forrása”-ban fejezte ki: „A mindenség érzelmeivel és az Istenség gyönyörűségével.”³⁶

A természetnek minden életre- és szépségretörekvése: a tavasz fakadása, a fák, a kalászos „élet” fejlődése, a napsugár reggeli és esti színpompája, a levegőég mozgása, a patakok és folyamok világának törtétese, a „szívek millióiban lüktető” élet, ez mind egybeolvad a lélek imádásával, és a szeretettől hajtott emberi szív „a világegyetem minden teremtményének érzelmeivel” áll oda az Úr elé.

De nemcsak dicséretforma a természet a misztikus ajkán, hanem a lélek mélyéig hatoló alakító erő. Megkapó meggyőződéssel sürgeti naplójában a vallásos érzék fejlesztését. „Ehhez a léleknek önmagába kell fordulnia, bensőségessé, lággyá kell válnia!... Ki kell nyílnia s be kell fogadnia az újat, a benyomást, amit Isten adni akar. Így kell a művek, remek, természeti szépségek, fölségek felé járulnia. Így a hegyek tetejére menni a felénk jövő végtelenségnek, így az erdők sűrűjébe a körülöttünk zsongó misztikumnak, így a lobogó ptyolatú margaritának, a parázsos muskátlinak eléje menni, a démutkához lealázódni, a harangvirág titkos kongását ellesni! Igen, így! Ha idegenszerű is, annál inkább ügyelek: „si quomodo attrahent illum”; nyúlok, kitárulok, lágyulok s veszem, s fogadom s reprodukálni igyekszem magamban a körültem elomló csodákat – ami nem én, hanem ő, Ő!” (23,354).

³⁶ Ennek az elmélkedésnek első részét „A mindenség érzelmeivel” Sík S. szabadvers formájában idézi (i. m. 391–393. o.). Ez az önálló „költemény” Horváth S. szerint „iskolapéldája” Prohászka misztikus természetszeretetének. (I. m. 147. o.)

Kétségtelen, hogy misztikus természetszemléletében fokozott erősséggel ragyognak azok a képességek, melyek sajátosan jellemzik természettel való kapcsolatát: az érzésnek tüzes hevülete, a konkrét és vizionárius elemek szerves egysége, a szimbolikus mélység. Megannyi olyan tulajdonság, ami a nagy misztikusok közös kincse. Ez a megállapítás önkénytelenül felveti bennünk a gondolatot: hátha kell keresni egyéniségen kívül álló okokat is mindezek magyarázatára. Erre az útra irányít a misztikusok önvallomása is.³⁷

„A mystikus lélek legjellegzetesebb sajátága a tudat, hogy nem saját erői működnek benne, hanem felsőbb sugallat és ihlettség mozgatja, a Szentlélek ösztönzi. Hogy mennyire át volt hatva Prohászka ettől a gondolattól, nem mint elméleti igazságtól, hanem mint legszemélyesebb tapasztalaton nyugvó gyakorlati tényről, könnyű bizonyítani.”³⁸ Nem kell sokat keresgélni azokban a munkákban, melyek lelkének mélységeire világítanak, hogy rátaláljunk az isteni kegyelem működésének biztos tudatára.³⁹

Egy-két idézet a naplóból:

„Ha Jézus oly közel jön s oly észrevétlenül jön, ha rejteke oly művészi s hatásai oly ingerlők, természetes, hogy akkor a lelkekben csodálatos tünetek s megélések lesznek ... Hódítása nem erőszakos, térfoglalása nem harsog; olyan ő, mint a gyökér, mely gyökérszállait beleeregeti a szomszéd rétegbe. Ő suttog; csak az hallja meg szavát, aki csendben elmélyed” (24,56). „Az ő (Jézus) emlékezetéből’ ma reggel lett ünnepem; a múltból mint lepelből kibontakozott az Úr; lehullt róla ezredéves történelem tarka takarója s elém lépett dicsőséges, mai mennyei mivoltában, s én fogadtam s átkaroltam s a lelkem gyökérzetébe⁴⁰ szállásoltam el: a nagy, a csak neki való s neki készített vendégszobába” (24,263–264).

A dogmatikailag képzett elme azonban nem elégszik meg azzal, hogy a misztikus élet alapokává és forrásává megteszi a kegyelmet. Értő lélekkel akarja vizsgálgatni a csodálatosan gazdag kegyelmi életnek összetevő tényezőit, s így különböztet megszentelő malaszt, segítő kegyelem és a Szentlélek ajándékai között.⁴¹ A misztikus élet magasságaira pedig elsősorban a Szentlélek ajándékai képesítik a lelket (vö. 24,252).

Saját meghatározása szerint a Szentlélek ajándékai „a megszentelő malaszt állapotában élő léleknek természetfölötti s a malasztból mint valami valóságból organikusán kinövő szervei. Sajátságos tehetségei s belső érzékei” (24,251). A dogmatika hét ilyen „lelki érzéket” ismer, melyek közül egy: a tudomány ajándéka szolgál magyarázó okul a misztikus természetszemlélet megértésére.

„A tudomány ajándéka nyitja fel a természet könyvét, hogy lelki szemünk olvasni tudjon benne, hogy meglássa a kapcsolatot, amelyek a világot Istenhez fűzik.”⁴² Hogy ez megvolt Prohászkaiban, a misztikus természetszemléletére fölhozott összes példák bizonyítják.

Ha most fölvetjük a kérdést: milyen viszonyban áll ez a természetfölötti formáló erő a természetes képességekkel, saját szavaival felelhetünk. Az „Élő vizek forrása”-ban így ír: „Minden vonzalmamban Krisztus lesz az enyém. Átkarolom őt, elveszek benne. Nincs közöttünk határvonal. Itt hallgasson az intellektus az ő fogalmi disztinkcióival: «ez természet, ez kegyelem», – mert már nem tudom, hol végződik a természet, a természetet elönti, elborítja, átjárja a kegyelem és nem marad bennem egy szemernyi földi sem” (7,352). Amint a zöldellő fában nem lehet különválasztani az életadó nedvességet a többi részekről, úgy a misztikus lélek minden képességét sajátos élettevékenységre munkálja az isteni kegyelem

³⁷ Vö. Kúhár Flóris dr.: Bevezetés a vallás lélektanába. Bp. 1926. 147. o.

³⁸ Horváth S.: i. m. 141. o. – Ugyanitt találunk igazoló idézeteket az „Élő vizek forrása”-ból.

³⁹ A „Soliloquia” mellett elsősorban az „Elmélkedések” s az „Élő vizek forrása” jöhet szóba.

⁴⁰ Ez a sajátos kifejezés a misztikai élet tűzhelyére, a lélek legbenső mélyére akar rámutatni. Vö. 24,32.

⁴¹ Vö. 24,251. Fejtegetésünkben Prohászka gondolataira akarunk támaszkodni. Ezért megjegyezzük, hogy a kegyelemnek ez a felosztása nem hiánytalanul teljes (vö. Schütz A.: Dogmatika, Bp. 1923. II. k. 2. o.), de Prohászka misztikus életének magyarázására elégséges.

⁴² Horváth S.: i. m. 147. o.

lélekbeáradása. Ezért érzi a misztikus, hogy ezzel a kegyelemmel tudja csak színbe, hangba, szépségbe öltöztetni a környező világot.

Mily jellemző idevágó vallomása: „Uram, Uram, imádlak, csodállak. Csodállak, vagyis megsemmisülök; csodállak, vagyis szinte lángsugárban szökik ki a lelkem feléd, az alkotó, lelkem kigondolója, lényem konstruálója s igazi megértője, a lelkem megértője, szépség s hatalom igényének kitöltője, lelkem andalítója, örök célba fölszívója s viszont lelkem imádottja, szerelmese felé! Feléd, kiből lettem, kitől van szemem, napsugár-szomjam! Feléd, kitől való fülem s figyelésem a fények, a vonalak, a termetek, a hangok zenéjére” (24,117).

Sík S. szerint Prohászka irodalomtörténeti jelentősége leginkább abban áll, hogy a misztika gazdag és mély énekét zendítette meg a magyar irodalom kórusában.⁴³ És nemzeti büszkeséggel tehetjük magunkévá Horváth S. megállapítását, hogy ebben a legnagyobbak közé sorozható.⁴⁴

Akit téves filozófiai elfogultság nem vezérel, szükségképp eljut arra a gondolatra: Prohászka írói egyéniségét természetfölötti okok munkálták ki harmonikusan teljessé. És ez nem von le írói nagyságából, hiszen a kegyelem hatása itt csak a természetes képességek keretein belül érvényesül. A Szentlélek ereje működik a hívő emberek lelkében. Gyöngye muzsika az, amely egyhúrú hangszeren hangzik föl, gyöngye az a szó, mely kisszerű lélekből fakad, de Prohászka lelke mesterorgona volt, alkalmassá fölszerelve a legnagyobb hatásokra.

Amikor ez a lélek odaállt a természet gazdag birodalma elé, fölhangzott benne az istenszerető szívek misztikus éneke, s így vált számára a természet harmonikus lélekalkotó erővé.

* * *

Stílusának *szimbolizmusa* hamarosan fölkelte a figyelmet. örömmel köszöntötték az író, aki megtette ezt az új formanyelvet a magyar katolikus irodalom kifejező eszközévé is.⁴⁵

Szimbolizmusa meg is érdemli ezt a dicséretet. Nála a szimbolizmus nem a lélekre erőltetett kifejezési forma, hanem természetével veleadott készség, gyűjtőedény, ahová egybepatakzik a lelkének sajátos irányú vonzódása, tárgyakról szerzett ismerete, eidetizmusa, vizionárius jellege. Ezeknek a formai sajátosságoknak szövedéke mögött ott találjuk misztikus lelkét mérhetetlen tartalmi gazdagságával. Ez a misztikus lélek kulcsa és biztosítóka szimbolizmusa páratlan egységének.

Amikor Prohászkaival kapcsolatosan szimbolizmusról beszélünk, nemcsak szoros értelemben vett stílussajátságot értünk rajta, hanem lelki formát is. Az igazi szimbolikus költő nem gondolatok faragásával alkotja meg szimbólumait, előtte – a szemlélet rendjében – a természet tüneményei, az élet jelenetei észrehevésük pillanatában már szimbólumok, a kifejezés rendjében pedig belső élményei, átélt gondolatai már képnek születnek.⁴⁶

A szimbólum, mint stílussajátság, elvont fogalmat kifejező érzéki kép. Ennek a két elemnek kapcsolatát pedig sajátos világnézés és világézés láttatja meg a költővel.

Amikor a költő lelki tartalmát ki akarja fejezni, mindig arra törekszik, hogy ezt a lehető legteljesebb mértékben megtegye. Az élénk és erős képzeletű költő nem találja erre elégségesnek a köznapi nyelv sokszor elkoptatott, hangulattalan szavait. Belső, lelki vajúdásában a szemléletes képekéhez fordul, ezekbe öltözteti gondolatait, ezeket találja teljesebb értékű kifejezőknek. Így keletkeznek a metaforák. Ha azután a képnek és fogalomnak lényegi egysége és azonossága áll előttünk, akkor már szimbólumokkal van

⁴³ I. m. 393. o.

⁴⁴ I. m. 147. o.

⁴⁵ Vö. Alszegehy Zsolt: A XIX. század magyar irodalma. Bp. 1923. 246. o.

⁴⁶ Mindkét lelki folyamat természetesen megvan Prohászkanál. Vö. Schütz A.: i. m. 9. és 145. o.

dolgunk.⁴⁷ Ez a lényegi azonosság természetesen csak egy-két általános, alapvető vonásra vonatkozik. Pl. a folyam az Oltáriszentség szimbóluma Prohászkanál, mivel mindkettőben elsősorban a lüktető, áramló mozgást látja meg.⁴⁸ Amíg a metaforánál a kép csak eszköz, csak a kifejezendő tartalomért van, addig a szimbólumnál a kép önálló létező lesz, a költő úgy viselkedik, mintha betűszerint hinné azt, amit mond.

Prohászka nagyon szerette a szimbólumokat. Utolsó műve, az „Élet kenyere” ékesen bizonyítja, hogy mennyire a szimbolikus látás volt szemléletformája.

Lássunk csak egy-két, ebből vett idézetet!

„A misztérium az, ami a látható mögött van. Így az, ami látható, valóságos jel: szimbólum, mely mögött rejlik az ismeretlen. Ebből a szempontból nézve a világot, voltaképp *minden, amit látunk, csak szimbóluma, jelzése a meg nem ismertnek*, s csupa szent hieroglif a lét. A mi lelkünk, mely öt érzékre s belső érzékeire van bízva a valóságokkal való kapcsolódásában s az absztrakt fogalmi ismeretre, voltaképpen keveset érthet igazán; gyér világítás mellett erdőket jár, fák, bokrok, sziklák, hegyek közt botorkál... mondhatom, mindez inkább csak jelzés és szimbólum” (24,313). A gyermek Jézusról így ír: „Mire való e gyermek, ki Isten Fia? A Goethe-i szó itt is beigazul: «Alles Vergängliche ist nur ein Gleichnis». Minden csak szimbólum; ez a gyermek is az; ő pláne a legmélyebb s legkifejezőbb szimbólum” (24,254).

De régebbi írásaiban is találunk hasonló meggyőződésű sorokat.

Szűz Máriáról írja az „Elmélkedések”-ben, de bátran mondhatjuk az ő lelkéről is: „a külvilág csak szimbólumok láncja volt neki, melyek titokzatos világot, a szellemit takarják; az ő érintésére ez a mély, szellemi világ mindenütt áttört; lélek és szellem lett neki minden” (6,60). „Az isteni valóság szimbólumokban, képekben jön felénk, melyek a fölületes embert arra ingerlik, hogy az igazságot meg ne vesse, a bölcslet pedig arra, hogy az igazságot kutassa s közelebb érjen hozzá” (8,248).

Említettük már, hogy szimbólumainak tartalmi eleme, vagyis az, amit az érzéki képek kifejeznek: a misztikus lélek élményvilága. De honnan valók az érzéki képek?

Lelki irányozódását nézve, már ebből is mondhatjuk, hogy legnagyobbbrészt a természet világából. Könnyű is látni a lényegi azonosságot a lélek élete és a természet élete között. Ezt mutatja minden szimbóluma. De a misztikus az azonosságot nemcsak az életben, hanem az élet okában is látja: mindkettőnél az élet Isten kezéből árad, a termékeny eső éppúgy, mint a kegyelem látogatása. A természetnek és Istennek oksági kapcsolata adja tollára a mondást: Isten „arca le van fátyolozva, de a természet az ő tükre, s minden őt szimbolizálja” (6,283).

A szimbolikus kifejezés szükségességét érezte is. Így ír az „Élet kenyere”-ben: „Istenem, ha igazán kifejezésre lehetne hozni, ha megzenésíteni lehetne s színbe, csobogásba, erdőzúgásba s dalba öltöztetni a nagy, diadalmas tudatot, hogy mi a szentmisében mit adunk s mit hozunk, s a fölség s a szépség, a mélység és érték mily liturgiáját gördítjük föl az áldozatban, akkor igazán tapsviharrá s ujjongássá kell, hogy változnék el hitünk s érzésünk, Isten szolgálatunk” (24,350–351).

Az igazi nagy, szimbolikus írók sajátsága, hogy szimbolikus képeik nem esetleges észrevételek tarka kapcsolatából tevődnek össze, hanem lehet náluk ún. alapszimbólumról beszélni. Ez alapgondolatuk kifejezője, s így uralkodó szimbólumként végigvonul írásaikon.

Prohászkanál ez az uralkodó érzéki elem a víz. Természetszeretetének tárgyalásában rámutattunk arra a sajátos vonzódásra, mely húzza „a föld vére, a tisztulás eleme” felé. Alapgondolata gyanánt pedig a mindenütt jelenlévő isteni életet jelölhetjük meg.⁴⁹ Az élet „leghívebb szimbóluma” pedig a patak, a folyóvíz az ő szemében (vö. 8,209).

⁴⁷ Éppen ez a lényegi egység és azonosság különbözteti meg a szimbólumot a metaforától.

⁴⁸ A szimbólumok keletkezésének fejtegetésében E. Elster nyomán haladtunk. (Prinzipien der Literaturwissenschaft. II. k.: Stilistik. Halle, 1911. 113–154. o.)

⁴⁹ Amint ezt később bizonyítjuk (lásd 22. o.).

Az „Élet kenyere” és az 1920 után készült naplójegyzetei művei között azok, melyek legátütőbb erővel tükröztetik ezt a meggyőződést. A misztikus szemében az isteni élet legkézzelfoghatóbb valósága az Oltáriszentség misztériumában áll előttünk. Csodálkozhatunk-e tehát, ha ez a „nagy szentség” az áramló víznek szimbólumaiban tűnik fel ebben a munkában. Megtaláljuk ezt a gondolatot Prohászka meggyőző fogalmazásában: „Az eucharisztia a krisztusi életközösségnek, az egységes életnek, az életnek róla reám-való s tőle belém-való ömlésének szimbóluma. Ezen szimbólum alatt a krisztusi élet folyama lüktet és vágat, mint a Lánchíd alatt az eleven Duna. Nekünk nem a hidat, a szimbólumot kell néznünk, hanem le kell ereszkednünk az élő, a lejtő áramhoz” (24,331).

Csak a már ismert igazságnak gyakorlati alkalmazása, ha azt állítjuk, hogy nála ez a szimbólum mindig konkrét formában jelenik meg. Nézzünk néhány példát!

„Nekem a szent ostya olyan, mint egy csendes *forrás* erdők közepén, sziklaméhből fakadva, kőágyban szivároghva. Aztán kolostorok épülnek melléje, Pilisszentkereszt vagy Zobor; aztán rombadőlnek, s nem marad más, csak az édes, hűvös, tiszta, tükrös forrás!” (24,69). A karlsbadi forrásról így ír: „Hogy tudnék e forrásnál imádkozni, eszmélni s elmélkedni... hevülni, forni s szökni. Ah, szent vizek, misztikus vizek, mélység heve, gyönggyé vált melege! Imádlak, nagy Istenség! S ilyen forrás, heves szökés, vulkáni izzás, mélység, feszítő energia az Oltáriszentség... Úgy nézem szökését a csillagok közé s hevét, mely olvaszt köveket s világot, szirteket, keménységeket... hideg lelkeket. Ah, miért nincs a tabernákulum a karlsbadi csarnokban, hol nem lámpa égne, hanem az áldott forrás szökne – szimbóluma a szeretet meleg mélységeinek s a magasságokba törő boldogítási vágyak” (24,92, vö. 24,72.237).

A mozgó, nagy víztömegben, a *folyamban* is meglátja ezt a szimbólumot. Egyik idevágó képnek élményi alapja: átmegy a Lánchídon s nézi a Dunának tükrét: „S mikor így lépkedtem a hídon, szimbólumát láttam a folyóban az Oltáriszentségnek: a legnagyobb erőnek, a legmélyebb ároknak, a biztos történelmi kapcsoló útnak: a coenaculum termétől a mai miséig” (24,173). Nagy termékenyítő és tisztító erő ez a szentség, hasonlóan a folyam munkálkodásához.

A *tenger* képét alkotó vonások közül a mélység ragadja meg legjobban. Az Oltáriszentséggel szemben az első érzélem a csodálkozás. „Valami hasonlót érzünk, mikor az óceánjáró hajóról a víz sima tükrére, a lágy habok s a zizegő vízbarázdák ezüst fodraira nézünk. Kedves, közönséges színek, akár egy darab kenyér; de ha aztán azt halljuk, hogy itt kétezer, ott háromezer méter mély a tenger, egy titokzatos, borzalmas jelenlét, a mélység jelenléte borul a lelkemre. A víz játszi tükre háttérbe szorul, de a mélység kitarul s vonzza lelkemet. Én már csak azt látom, azt nézem. Nagy valóság nekem s megrendülve csodálom. Így állok az eucharishtiával szemben. Nem 2000, nem is 8000 méteres mélység, hanem végtelen feneketlenség örvényének szélén állok; ebbe is bele lehet szédülni. Két-három lépésnyire van tőlem, akárcsak az óceán mélysége; s ahogy nézem ezt, úgy nézem azt” (24,308). A tengerdagály is szimbóluma Jézus kiáradó nagy jóságának (24,86).

A példák jórésze is mutatja, hogy szemében a víz elsősorban áramló, folyton mozgó valóság az élet alapjellegehez hasonlóan. Ez magyarázza meg képzeletvilágában a víznek a tüsszel való sajátos kapcsolatát.

Az igazán szép élet nem hétköznapi lomhasággal mozog, hanem fiatalos, tettekre szel lelkességgel. Ennek a lelkességnak pedig szemében a *tűz* a szimbóluma. Igen jellemző naplójegyzet a következő: „Ma az ifjú pap lelkét úgy éreztem, mint mennybe iramló tűzárt, mint a Karszt szikláiból előtörő, pezsgő, eleven, szabad, természetes folyamat. Hogy ragad mindent magával, mint a fölcsapó láng a pozdorját, mint a nyilálló vízár a falevelet” (23,134). Vagy egy másik: „Tűzben álljon minden, a világ s mindenki, én is. Tűzben, hévben, szeretetben, buzgóságban! Mikor úgy serceg a száraz bokrokban a tűz, s oly nagy erővel

szikrázik föl a lángja, akkor úgy érzem, hogy ilyennek kellennem; ily bátornak, lelkesnek s hevesnek” (24,99).

A tűz és víz szimbólumának elragadóan szép sorait olvashatjuk az „Élet kenyere” bekezdő elmélkedésében. Itt fölhangzik az új ének a nagy titokról: a „krisztusi eucharisztikus életfolyamról”, amely „a kereszténység folyamagyában végighömpölyög a földön”, amelynek ő is „lejtő hulláma”. „Azután ez oly folyam is, melynek tükrén a vérnek s a lilimos fehérségnek, a tűznek s izzásnak reflexei váltakoznak. Szienai Szent Katalin szemével nézem s önfeledve s elmélázva vele ismételtetem: vér és tűz, tüzes vér, véres tűz. S nemcsak ez, hanem víz és tűz; hullámzó lángok s lángoló hullámok törtetnek benne a világ sivatagjain s őserdőin keresztül” (24,245). S ennek a folyamnak fölcsapó lánghullámai a szentek: Szent Agátha, Joannes a Matha, Petrus Nolascus és a többi 7000, keresztényeket pogányrabságból kiváltó vértanú. A szimbólumzáró sorok pedig így hangzanak: „Ez az a mindig új folyam, mindig új hullámokkal, a mélység vonzásainak mindig új temperamentumával telítve. S ismétlem, e folyamban úszunk mi is s vagyunk új hullámai, – nem a régi hullámok tükrözései, nem is csak a régi hősök „Nachempfinderjei”, nem, új hullámok vagyunk s új megélői s megtapasztalói s megszenvedői annak a nagy égből szakadó s földön tértfoglaló s itt folyton terjedő lelki epidémiának” (24,246–247).

Szimbolizmusában gyakran előforduló elem a hegy is. Amíg a víz az isteni élet áramlását szimbolizálja, addig a hegyek „Isten gondolatának” s az isteni élet forráshelyeinek: az oltároknak képbe öltöztetésére szolgálnak. Főleg ez az utóbbi gyakori kép nála. Íme, néhány példa! „A hegyek hullámok, emelkedések, magasságok; a hegyek a léleknek örömbé, ittasságba való elváltozásainak helyei; a hegyek szárnykifeszülésekre lökések; a hegyek a végtelenségbe indulások kikötői; a hegyek partok, hol a vidék, a teremtés tengere csobog vagy hullámokban zajlik... A hegyek a föld pihegésének nyitott ajkai, a vágyak kitért karjai, az égre néző természet kitérülései. Az ember csak győzze szemmel, ajkkal, tüdővel, szívvel! Mit lehet hegyeken járva átélni, tapasztalni! S az én hegyeim? Az én hegyeim az oltárok, az eucharisztia” (24,211–212). Vagy még kifejezettebben: „A kereszténység hegyláncai a mi oltáraink. Mily Magas-Tátra-csoport ez a Fehérvár... csúcs, csúcs mellett... föl az édig! A hegyláncok végig a Sárrét lapályain. Az eucharisztikus szem ily térképet lát: hegyvidékeket mindenütt” (24,154).

A tűz belekapcsolódik hegyszimbolikájába is, találunk nála tüzes hegyeket: vulkánokat. „Minden tabernákulum nem hogy örök lámpa, hanem égre törő, lobogó vulkán. Ah, mily fölséges vulkános hegyvidék a katolikus egyház; még Alaszkában is vulkánok égnek: az eucharisztia” (24,110). A déli jegessark vulkánjai különösen megragadják, jelképezik a hideg lelkek közt égő Oltáriszentséget (7,203).

A „Soliloquiá”-ban van néhány sor, mely rövid foglatban elénk adja szimbolizmusának alapelemeit. „(Jézus) leste... szíve kiáramlását, a legmagasabb örök hegyekről a tiszta vizek omlását s azt a frissességet s üdeséget, harmatos lélekvirágzást körülötte s általa” (24,118). Ennek a képnek két eleméről: a hegyről és vízről már szóltunk, hátra van még az, amit ez a szó jelez: lélekvirágzás.

Részletesebb kifejtése ugyanennek a képnek a következő mondat: „Van... önérzetem, mert tudom, hogy minden értem van; nem mintha én volnék mindennek korlátlan ura, hanem úgy, hogy bennem akar kivirágzni minden; bennem vágyik virágba a szár, az ág, a lomb; bennem vágyik életbe a lét” (5,134). A szimbolikus költő meglátja a lényegi azonosságot a növény szárbaszökése és virágbaborulása és a lélek lassú fejlődése között: mindkettő belső formáló erejével teszi magáévá a fejlődéséhez szükséges idegen elemeket.

Ez a szimbolizmus jelentkezik talán a legkorábban írásaiban. Amíg a hegy- és víz-szimbólum teljes érettségre csak végső műveiben jut el, a növény-szimbólum megtalálható már kezdő korból való írásaiban is. Íme, egy-két példa. „Az erdő titkos bűverővel vonzza a természetbarát embert homályos magányába, s ha ez megfigyeli azt a lányt, majd ismét

emelkedő zsongást, mely ez élő nagy templomon láthatatlanul átvonul, s föltekint a zöld boltozatra, melyen az ágak, mindmegannyi oszlopperincek, majd egymásba folynak, majd újra szétágaznak, érzi, hogy valami titkos, belső rokonság vonzza őt ide, s hogy, ha lába gyökeret verne, az erdő fájához hasonló erőben és változatosságban fejlesztené s terjesztené szét a lélek tehetségeinek ezer meg ezer ágait” (16,5).⁵⁰

A kedvelt fáját: a fenyőfát is megteszi a lélek szimbólumává. „Ó, Istenem, mint a fenyőfa, mely kinyújtja örökzöld, keresztes ágait, s hogy pompásabb élettellel álljon az az ormon, illatozva fakad új meg új hajtása: olyan az én lelkem ... A szívnek Isten-szerelme... elmosódott; gyöngéd, inkább sejtett, mint átértett érzélem; melynek annyi szála, annyi ága, annyi tűje, s annyi illatozó keresztje van; szeretne kifejlődni, szeretne kifakadni!” (23,141).⁵¹

Ennek a meggyőződésnek megnyilatkozása megvan az „Élet kenyere”-ben is. Festői színekkel rajzolja az erdők pompáját, a tavasz, a nyár, az ősz virágba- és termésbe-szökő erejét, majd így folytatja: „S úgy érzem, én is valami oly adottság vagyok, melyből kibontakozik az élet... a gondolat, az érzés, az érzélem, az indulat, az akarat” (24,314).

Végül ide lehetne sorolni azokat a növényeket, melyekben Szűz Mária szimbólumát látja. Ezek általában kisebb, de szép virágok, vadrózsa, tavaszi kankalin, gyöngyvirág, rózsa, azok, amelyeket leginkább kedvelt.

Hegy, víz, tűz, növényvilág, – íme, szimbolizmusának alapelemei. Az értő lélek sok szép szimbolikus képet találhat még, de nekünk nem volt célunk a teljességre való törekvés. Nem is látjuk ennek szükségességét, hiszen az esetleges, alkalmasszerűen felvillanó szimbólumok nem vetnek új fényt képzeletvilágának működésére.

Akiben azután ilyen magas fokú a szimbolikus látás, annak a felfedezett titkos kapcsolatok lélekgazdagító tényezők, amint ő maga írja: „A világ szimbólumaiban meglátott s megérezett lelki tartalomtól lesz az ember lelke világos, ezekből lesz erős és boldog” (8,75).

Lelki berendezése szerint vonzódott a szimbolizmus felé. Ebben erősítette és gazdagította a katolicizmus szimbólumokra hajlása. Maga is vallja, hogy a hit világa nyitja rá az ember szemét a jelenségek mögött rejlő titokzatos valóságokra (7,199).

Mindezekon felül azonban rámutathatunk arra, hogy a misztikus lélek, különösképpen pedig az olyan élményszerű lélek, mint az övé, szükségszerűen szimbolikus lesz. Hiszen ezek az élmények annyira egyéniek, hogy általános fogalmakban teljesen sohasem lehet őket kifejezni. Ezért fordul a misztikus jelképekhez.⁵² Ez magyarázza meg, hogy szimbólumai sohasem csinált virágok, hanem elevenen, természetesen fakadnak a lélek termékeny talajából.

* * *

Az igazi szimbólumok mélyén ott lüktet egy nagy szellem világnézete. Aki Prohászka szimbólumait vizsgálgatja, könnyen felfedezi az ezeknek mélyében rejlő nagy meggyőződést: Isten, aki maga a tökéletes, abszolút lény, ezzel az élettevékenységével jelen van mindenütt. Sík Sándor kifejezésével élve ez a keresztény panentheizmus világnézete.⁵³

Ha fejtegetéseinket rendszerbe akarjuk beállítani, két fogalmat kell előrebocsátanunk.

Költői hajlamú filozófusokkal kapcsolatosan beszélnek metafizikai intuíciónál. „A philosophia... a dolgok összességének teljes magyarázatára törekszik: a metaphysikus elméje az egész világot egységes és végső elvre vezeti vissza. Minden philosophusnak, aki rendszert alkot, van egy alapszemlélete, sajátos első «intuícója», melyet aztán az egész világra és életre kiterjeszt. Minden rendszer egy, a tünemények világából kiragadott szemléletből indul

⁵⁰ Ez az 1885-ben megjelent „Esztergomtól Münsterig” című útleírásból való. – Vö. uo. 16-17., 31. o.

⁵¹ 1889-ből való naplójegyzet.

⁵² Vö. Pauler Ákos: A miszticizmusról. Napkelet 1. (1923): 519. o.

⁵³ Vö. i. m. 61. és 248. o.

ki s e szemlélet hasonlóságára magyarázza a többi összes jelenségeket. Ez az analogikus egyetemesítés, mint methaphysika-építés fő lelki tényezője, elsősorban a képzelet munkája.”⁵⁴

Ennek a metafizikai intuíciónak tehát világnézetalkotó szerepe van. Az ilyen egységesen kialakult világnézetnek foglalatja pedig a tudásalany.

Ez a Szent Tamás filozófiájából vett fogalom a „tudomány szétszórt tárgyainak lelke, egységesítő eleme és meggyőződésünket létrehozó s az illető tudomány terén összes ítéleteinket irányító tényezője”.⁵⁵ A tudásalany szinte dióhéjfoglalatja összes ismereteinknek, melyben burkoltan és magyszerűen világnézetünk elvei is benne vannak.

Ez a tudásalany Prohászka gondolatvilágában a mindenütt jelenlevő Isten, akinek legszembeütőbb sajátossága, hogy teljes, tökéletes élet (a katolikus teológia nyelvén: *actus purus*).

Ennek a megállapításnak gyökereit megtaláljuk az eddigi Prohászka-kutatásban. Amikor a „Föld és ég” megjelent, egyik bíráló nyíltan kijelentette, hogy ez a mű „a skolasztika «*actus purus*»-ának gyönyörű és tanulságos illusztrációját adja”.⁵⁶

Már említettük, hogy Sík Sándor panentheizmusnak nevezi Prohászka világnézetét.

Schütz Antal pedig így ír: „Isten, még pedig a kinyilatkoztatás Istene, aki a teremtés útján és mérhetetlenül fölségesebben a kinyilatkoztatásban, Jézus Krisztus, az egyház, a kegyelem útján a világosságra és életre szomjas embereket mind hívja a Szentháromság örök életközösségébe: ez az az iránypont, mely felé konvergál Prohászka minden problémája, minden gondolatszövése, minden írása.”⁵⁷

Tételként tehát felállíthatjuk: Prohászka kiragad egy jegyet a végtelenül gazdag Isten-fogalomból: az abszolút élet jegyét és ezt tengelyévé teszi gondolkodásának és lélek-művelésének. Ezt írja a „Föld és Ég” elején: „Sok függ attól, hogy hogyan képzeljük el magunknak az Istent, a végtelent. Egyike a legtökéletesebb fogalmainknak róla az lesz, ha örömmel, boldogságnak képzeljük őt. Az ő élete a boldogság, mely önmagán való végtelen kedvteléséből kiárad s magát közölni kívánja. Azon a belső, végtelen boldogságon, az élet teljén végigvonul a teremtés vágya, életet, önmagát, boldogságát kifelé számtalan világgal, szellemmel, lélekkel közölni... Ez a független, s zavartalan boldogság egyfelől s a teremtés vágya másfelől az isteni életet úgy állítja elénk, mintha az az élet is egy végtelen lélekezés volna: a végtelen boldogság az az Isten belső élete, mintegy a teleszárt tüdeje s a teremtés vágya s a teremtett világok azok az isteni élet kilélekezései... az Úr lehelete” (3,9–10). Egy másik helyen azt fejtegeti, hogy a világrend alakulása sok újat vet felszínre. „Aki az újat csak rendtelenségnek nézi, s nem látja benne a mély életerőnek próbálkozásait, az kísértetbe jön a rend merev fogalmaival, ezekkel a rozsdás ollókkal lenyírni az élet rügyeit, lenyírni az élet aranyos fájáról azt, amit Isten, az «*actus purus*», vagyis a legfrissebb s a mindig új élet nekünk adni akar” (8,222).

De nemcsak a teremtetlen létnek: Istennek legkiemelkedőbb jegye az élet, a teremtett világon is ez ütközik ki legjobban.

A „Föld és Ég” egyik fejezete (Föld és élet) bizonyítja ezt legrészletesebben. „A modern tudomány mutatta ki, hogy étellel van tele a világ, étellel, melyet régen nem is sejtettek, mely parányi munkásainak beláthatatlan seregeit a górcső csodáiban léptette el a bámuló világ szeméi előtt. Bizonyára ez az élet ott is serken, ott is pompázik, hová látócsöveink nem érnek, az ég azúr mélyeiben úszó ismeretlen világokon. Nem a szervesetlen anyagé a világ, nem övé; az életé a világ. A szervesetlen anyag csak tartója e bűbajos pompának, csak terepe az élet

⁵⁴ Kornis Gyula: A lelki élet. Bp. 1917–19. II. k. 426. o. Ilyen alapintuíción Platónnál az idea-fogalom, Fichténél az én-fogalom, Schopenhauer-nál az irracionális akarat (uo.).

⁵⁵ Horváth Sándor: Aquinói Szent Tamás világnézete. Bp. 1924. 18. o.

⁵⁶ Andor György: Kath. Szemle. 16. (1902): 272–273. o.

⁵⁷ I. m. 6. o.

kialakuló gazdagságának. Az élet az úr a földön, az élet a valóságnak hatalma és óceánja, az gördíti hullámain mindenfelé a mindenségben az égnek számtalan földjein... Nincs előtte rejtek; a tenger mélyeibe éppúgy hatol le, mint ahogy fölűszik a hegyek magaslataira; játszik minden vízcseppel, enyeleg minden porszemmel, hogy azt megtermékenyítse” (3,241). A kopáraknak látszó vidékek; a jeges sarkok, a tengermélységek, azután a mikroszkopikus kis lények mind tele vannak élettel. De ez természetes is, „az élet a létnek tökéletessége” (3,244).

Ha ilyen szemmel nézzük a világmindenséget, megértjük levont következtetését: „Élet a föld célja; kozmikus élet a mindenség célja; ez a geológiának s az asztronómiának filozófiája” (3,244). És mi hozzátehetjük: ez Prohászka filozófiája is.

Milyen világosan tűnik ez ki egyik utolsó művéből, a „Pilis hegyén” címűből. Itt beszél a középkor filozófiai áramlatairól s ismerteti Szent Bernát antidialektikus pragmatizmusát (8,84–85). Ennek a lényege: az élet valóságának elsőbbsége minden gondolat, fogalom s teória fölött. És a sorok között ott van a gondolat: ez az ő kedvelt rendszere.

Ebből a szemszögből tekintve, az élet fogalma aranyfonál nála, mely végighúzódik minden írásán és a tartalmilag annyira változatos munkáit hatalmas egységgé köti.

Így lesz egyénisége, működése, írásművészete széjjelszakíthatatlan harmonikus megvalósítása ugyanannak az elvnek, így lesz ő mindig és mindenütt *az isteni élet dalosa*.

III. Az újabb magyar irodalom természetszemlélete

Kétségtelen általános igazsággént állítva, hogy a természet világa nem a legfontosabb tárgya a költői lélek ihletének. Mégis megvan a maga jelentősége: ha egy oldalról is, de utat nyit a költői lélekhez. Útmutatása annyiban is figyelemreméltó, hogy a természet egyike a költői műalkotás legérdekeltebb tárgyainak és így a műalkotás zavartalan vizsgálatára nyújt lehetőséget.

Ha szemléljük a költői léleknek és természetnek kapcsolatát, első hatásként a természet *lélekformáló működése* ötlük szemünkbe. A környezet hatása kísérő emlék egy egész életpályán, a környező természet képe élénk tárul minden nagyobb és eredetibb műalkotásból. A megszeretett tájék, az apróbb részletek emléke elevenen él minden fogékony lélekben. De nemcsak értelmi emlékképek nyomódnak a lélekbe a természettel való kapcsolatban, hanem mély érzések is forrásoznak. A csodálat, tisztelet, szeretet érzése mind föltámadhat a természet szemléletekor. Azután a közösségből kiszakadt vagy kiábrándult ember számára vigasztalást jelenthet a friss és életerős természetvilággal való érintkezés. Végül az erős érzések élet tompító, lélektisztító érzelm: a katarzis is lefolyhat a lélek és a természet közös kapcsolatakor. Mindennek a gazdag érzésvilágnak tükörképét nyújthatja egy-egy nagyobb költői mű.

Az eddig elsorolt hatások azonban általános jellegűek, nem követelnek sajátos, költői lelket. Egészen más már a természet szerepe, ha *a költői ihlet élményanyaga* lehet. Amint a kohóba került érc sokféle színváltozattal kápráztatja a szemet, úgy alakul át és válik érzéshordó elemmé az egyszerű tárgy is a költői ihlet tüzeiben. Itt rámutathatunk a költői szemlélet kettős irányára a külvilággal szemben. Az egyik a tárgyak immanens, bennrejlő és közvetlen tapasztalat alá eső elemei felé vonzódik. A természeti tárgyak is a maguk reális mivoltukban állnak előtte. A másik nem elégszik meg ezzel, a tárgyak az ő szemében csak jelei valamilyen transzcendens valóságnak. Ez tehát mintegy a tárgyak mögött fekvő elemek megragadására törekszik és ilyen felfogással közeledik a természet felé is. Immanencia – transzcendencia, ez a két sarkpont, amely felé a költői szemlélet irányul.

A természet azonban szerepet kér a költő kifejezőművészetében is. A költő stílusában szemléletességre törekszik, ebben a munkában építőkövek számára a természeti képek. Ebben a szerepben fölülmül a természet minden más költői tárgyat.

Ezek a szempontok értetik meg, hogy a természet költői szemlélete egyidős magával a költészettel. Ma már azt sem állíthatjuk, hogy a természet élvezete mai formájában a legújabb kor érzelmi világának terméke. A középkori ember, elsősorban a nagy szentek (Szent Anzelm, Szent Gellért, főleg Assisi Szent Ferenc) természetszemlélete teljes erővel mutatja a modernnek kikiáltott „együttérzést” a természettel.⁵⁸ Mégis kétségtelen az, hogy a sokrétű emberi lelket legjobban a mai kor természetszemlélete mutatja.

Ha Prohászka Ottokár természetszemléletét vizsgáljuk meg ebből a szempontból, kétségtelen, hogy transzcendens jellegűnek kell tartanunk. A természetet a misztikus szemével nézi, gyönyörködik benne, mint Isten pompás alkotásában, mint Isten ragyogó arcának fátyolában. A természeti kép minden reális vonása mellett az ő szemében csak kifejezője Isten végtelen szépségének.

Ha ezt a természetvilágot összevetjük az újabb magyar írók természetvilágával, nem találunk hozzá hasonlót; sajátos jellege, elsősorban misztikus volta miatt egészen új világ áll előttünk. Dénes Tibor megpróbálja Prohászka rokonítását Vajda Jánossal, de egy-két téma azonosságánál többet nem tud megállapítani, sőt már a témakezelésben is kénytelen

⁵⁸ Vö. Kühár Flóris: A misztikus természetszemlélet alapjai. Kath. Szemle. 42. (1928): 4–5. o.

hangsúlyozni a nagy különbséget.⁵⁹ Ha mindenképpen keresünk analógiákat, a világirodalom nagy misztikusaira kell gondolnunk, Assisi Szent Ferencre és elsősorban Nagy Szent Gertrudra.

Majdnem ilyen gyümölcstelen a Prohászka-ra gyakorolt hatás kérdésének felvetése. Ő maga is tiltakozik az ellen, hogy a nagy gondolkozók remekeit a reá gyakorolt hatásokból vezessék le. „Az az együgyűséggel határos, ha valaki a teremtő gondolatot, ha a tőből kinőtt virágot vagy a lélek inspirációjából született remeket részeiből akarja megérteni; ... a géniusz szárnyait nem lehet összecsinálni tépett tollakból; a szárnya is egy, a lendülete is egy, ő maga is egy s osztatlan” (5,167). Sík Sándor pedig erősen hangoztatja: „írásai mind jellegzetesen Prohászka-írások: semmiféle hagyomány, semmiféle műfaj, semmi sablon keretében el nem férnek. Az ő képét viselik. Amire rátette kezét, magáévá foglalta, magába hasonlította, önmagával töltötte meg. Innen imponáló eredetisége.”⁶⁰

Igazában csak arról lehet szó, hogy megvizsgáljuk, kik voltak azok az írók, akik Prohászka stílusának kialakulásában jelentős tényezők lehetnek. Kik voltak azok a mesterek, akiktől írásművészete kialakulásában tanult? Hiszen ilyenekre mindenkinek szüksége van, aki el akarja sajátítani a toll művészibb kezelését. Az eddigi kutatás utalt elsősorban Pázmány, azután Kölcsey és Jókai stílusával való rokonságra.⁶¹ A fiatalkori útleírásokon kétségtelenül meglátszik Stolz Albán hatása.⁶² Azt is tudjuk, hogy nagy szeretettel olvasta a magyar remekírókat. „Fiatal korából vannak írott hagyatékában följegyzések, melyek jellegzetes kifejezéseket és fordulatokat gyűjtenek modern magyar regény- és novella-írókból; naplóiában állandóan följegyez jellegzetes kifejezéseket, idézeteket, fordulatokat. ... Fiatalabbkori naplóföljegyzéseiben ki-kitör a vágy: rendelkezni a szó hatalmával.”⁶³

Mikor 1917-ben előtte is felvetették a kérdést: melyek azok a könyvek, amelyek állandó vagy visszatérő olvasmányai, a vallásirodalom több remekműve mellett felsorolja Vörösmarty, Petőfi, Arany költeményeit, Goethe és Shakespeare műveit. Az átmenetileg mély hatást gyakorolt könyvek között főlemlíti Schopenhauer és Nietzsche műveit (megjegyezve, hogy ellentmondást ébresztettek ezek benne).⁶⁴ Ennek az érdeklődésnek világos bizonyítéka, hogy gyakran találunk idézetet írásaiban ezektől az íróktól (pl. a „Diadalmas világnézet”-ben Goethétől 12 helyen találunk idézetet). Ha összehasonlítjuk az 1892-ben kiadott „Isten és világ” c. munkáját a nyolc évvel később megjelent „Föld és ég” cíművel, lehetetlen észre nem venni a stílus nagy fejlődését.

Amíg azonban a részletes kutatás el nem végzi feladatát ezen a téren, csak általánosságban lehet állítani, hogy Prohászka felhasználta építőköveikül írásművészetének kialakításában a magyar irodalom nagy alkotásait. Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a világirodalom nagy alkotásait is gyakran forgatta, Goethe és Nietzsche művészete kétségtelenül hozzájárult stílusának kialakításához.

* **

Amikor most rövid vázlatban bemutatjuk az újabb magyar írók természetvilágát, célunk az, hogy így jobban szemünk előtt álljon Prohászka nagy eredetisége.

Az újabb magyar irodalom természetszemléletébe rendszerező elvként visszük bele a fentebb kifejtett immanencia-transzcendencia fogalom párt. Rendszerezésünket megkönnyíti

⁵⁹ Prohászka a költő. Élet. 22. (1931): 448–449. o.

⁶⁰ I. m. 333. o.

⁶¹ Sík S.: i. m. 386–387., 391. o.

⁶² Vö. Schütz A. bevezetése az Ö. M. 16. kötetéhez. (VI. o.).

⁶³ Schütz A.: Prohászka pályája. 13–14. o.

⁶⁴ Vö. Köhalmi Béla: Könyvek könyve. Bp. é. n. 66. o.

az a körülmény, hogy a természetszemlélet minden nagyobb írónál szervesen illeszkedik bele egész lelki világába.

Immanens szemléletmód jellemzi Lévay József, Bárd Miklós és Vargha Gyula költészetét.

Lévay József költészetének alapvető sajátága, hogy szerves kapcsolatban van a népdallal. Így természetszemlélete is a népköltészet közvetlenségét érezteti. Ebben a szemléletben a természet jelenségei már önmagukban bizonyos érzelmi tartalmat hordanak. Ha tehát a költő saját lelkének hangulatát akarja szemléltetni, egyszerűen rokonhangulatú természeti kép festésével mutatja. Ez a metaforikus szemléletmód érvényesül Lévay népdaljellegű verseiben. („Szerelem galambja”, „Fent repkedő pacsirta”, „Gerle madár”.) Uralkodó hangulatnak bizonyos melankolikus érzés vehető föl; ez mutatkozik az őszi szélről szóló verseinek nagy számában is. („Őszi szél”, „Még sárgult a levél”, „Őszi táj”, „Őszi kép”, főleg „Bús őszi nap”.)

Egészen más jellegű *Bárd Miklós* költészetének természetvilága. Vidám derű, egészséges életerő az alapeleme, ezt szereti a természetben is. „Természetfestései néha szín- és fényhatásukban a plein-air képek hangulatát éreztetik.”⁶⁵ („A tavaszt hívom”, „Erdők”.) Mint vadász és gazda az eleven természettel kerül kapcsolatba, ezért tükrözteti vissza ezt költészetében.

Az újabb magyar költők között talán *Vargha Gyula* természetszemlélete a legerősebb.

*„Minden pici porszem, kicsinyke növény,
Gyöngyével a harmat, az árny meg a fény
Csoda képeskönyvben tündéri betűk,
Hisz a természetnél nincs könyv gyönyörűbb,
Tanulni belőle oly édes.”*
(„Gyomlálók dala”)

12 éves koráig a pestmegyei Káva falucskában él és gyermeklelke egy egész életre megtelik a természet képeivel.

*„Mióta ámuló szememnek
Megnyílt a végtelen világ:
Már mint ábrándos, méla gyermek
A természetbe elmerültem,
S szemem gyönyörtől részegültem
Itta a szent harmóniát.”*
(„Vanitatum vanitas”)

Gyermekkori emlékei olyan erősek, hogy élete alkonyán (1923-ban) bevallja:

*„A költő hiába nő fel nagy embernek,
Benne mindhalálig megmarad a gyermek;
Egy gyöngye virág, egy fűszál megigézi,
A világot folyvást gyermekszemmel nézi.”*
(„A költő”)

Ezek az emlékek elkísérik egész életén át.

⁶⁵ Bánhegyi Jób: A magyar irodalom története. II. k. Bp. 1930. 206. o.

„Város zajába
A falu álma
Elkísért híven s el se tűnt.
Két éltet éltem:
Köznapi éltet
S egy álom-éltet messze, künt”
(„Későn teljesült vágy”)

Ebben az „álméletben” meglepő elevenséggel támadnak föl a gyermekkori emlékek. Szinte szándékosan menekül vissza ezekhez:

„Parancsolom a képzeletnek:
Gyermek legyek – s ím az vagyok”
(„Álmodás régi tavaszról”)

De valahogy nem tud mindig egészen belemerülni a múltba, több költeményében („Szélmalom”, „Régi szüret”, „Szérűn”, „Százmalom”) a befejező sorok már a jelen hangulatról szólnak. (Pl. „De mi ez? ... Szememre mintha homály szállna, Továtúnik a kép, multam derűs álma.”)

Legjobban megragad ezekben a visszaemlékezésekben az a nagy élethűség, a részletek eleven kidolgozottsága. Az a benyomásunk, mintha nem is emlékképekkel, hanem eleven szemlélettel állnánk szemben. A költő is ezt akarja velünk éreztetni:

„Legény, leány – szinte látom –
Mint verébhád a garádon,
Malom alatt úgy ült régen,
Félrebillent nagy keréken.”
(„Százmalom”)

Sok ilyen képet találunk pl. az „Előrevetett árnyék”, „Régi szüret” című versekben vagy a „Mult emlékek” című ciklusban.

Nagyon jellemző vonás még költészetében a természetnek testvérként való szeretete. Ezt nyíltan is kijelenti:

„Nézem áhítattal a nagy természetet,
Virág, ki szűz kelyhedbe most rejtéd mézedet,
Pacsirta, aki fönn szállsz, köszöntve a napot,
Búgó galamb az ágon, testvéretek vagytok.”
(„Glória”)

Együtt érez a természettel, s ebből az érzéséből fakad a részvét költészete.

„Nemcsak az ember, még az állat is
Testvérem, hogyha szenved.”
(„Részvét”)

Sajnálja az őszi kopárságban sárguló útszéli fűzeteket, a kiszáradó fákat, részvéttel áll meg a vén komfortáblis ló mellett.

Ebből a szeretetből fakad az a kedves „beszélgetés”-forma, amelyet oly gyakran használ a természeti képek leírásánál. Szóbaáll a verebekkel, a fecskékkel, a csigával, a virágokkal.

(„Verebek”, „Alku”, „Csigabiga”, „Fecske pajtás”, „Mákvirág”) Ez a sajátja szolgáltat alapot arra, hogy összehasonlítsák természetszeretét Assisi Szt. Ferencével.⁶⁶ Ez igaz is, ha mindjárt nincs is meg benne az az egész világot átölelő, diadalmas érzés, ami Szent Ferenc „Naphimnuszá”-ban oly szépen jut kifejezésre.

Könnyen megértjük ezek után, hogy nála is lélektisztító hatású a természet szemlélete.⁶⁷ Ezt írja egyik reggeli sétájáról:

*„Feledve földi gondot, derülten, boldogan,
A tétlen álmódsznak átengedem magam;
Vád, nyughatatlan érzés elnémul, elpihen,
A lelkem megfürösztöm a reggeli cseppiben.*

— — — — —
— — — — —

Olyan nemesnek érzem s tisztának magamat.”
(„Glória”)

„Későn teljesült vágy” c. költeménye bizonyítja, hogy egész életében vágyódott a csendes, falusi élet után. Nyugalombavonulása után Pusztalőbre költözött, s így megérte, hogy élete végén ismét közel juthatott a szeretett természethez.

A vadász szemével nézett természet tárul elénk *Bársony István* írásaiban; ez igazában művészetének eredeti jellege „Bársony első vadászírónk; a vadászember hivatásos természetmegfigyelését és szeretetét a művész érzékenységgel élénkíti.”⁶⁸ Bámulatos az az eleven élet, amelyet egy egészen egyszerű vadászélmény keretében élénk tud tárni.

A természetszemlélet másik iránya: a transzcendens irány, szerves kapcsolatban van a romantizmussal. A romantizmus nem pusztán stílussajátság (stíloromantika), nemcsak egyes költői témák, fordulatok kedvelése, sokkal több ezeknél: lélekforma. A költő beléjeoltott ösztönnel törekszik kifejezésre juttatni lelki élményét. Ha élményét egészen bele tudja önteni a választott irodalmi formába, létrejön az anyag és forma harmóniája, ami a klasszicizmus alapvonása. Ha azonban a költő lelki tartalma nem fér bele hiánytalanul a választott formába, ez az egyensúly megbillen, a szavak mögött kifejezhetetlenül gazdag lelki világot sejtünk, s ez a romantizmus alaptulajdonsága. Így már érthető, hogy a transzcendens természetvilágból származó élmény a maga gazdagságával természetszerűleg vonja maga után a stílus romantikáját.

A romantizmus irányának folytatói újabb irodalmunkban a nemzeti klasszicizmus ellenzékéből kerültek ki. A Vajda Jánossal megindult új irány sokszor pusztán ellenzékieskedésből, de még inkább a megbomlott, harmóniátlan lélek nyugtalanságától üzve Ady Endre irodalmi forradalmáig jutott el. Ezt az irányt a világnézet rokonsága mellett a stílus romantikája teszi egységessé.

Vajda János természetszemléletének transzcendens jellegét sajátos világfelfogása adja meg. A természeti képeknek, az emberiség életének szemlélése egyaránt fölveti benne a gyötrő gondolatot: mi a világ célja, mi a világ változásainak igazi oka? És hiába próbál nyugvópontonra jutni ebbe az egy szóba foglalható felelettel: ignoramus, a kérdések marcangolásaitól nem szabadul meg. Brisits Frigyes találó jellemzése szerint költészete a „nagy, válasz nélküli kérdések költészete”.⁶⁹

„A bikoli fák alatt” című költeményében az erdő szemlélete indítja meg benne az eszmélkedést:

⁶⁶ Schöpflin A.: Magyar írók. Bp. 1919. 223. o.

⁶⁷ Horváth J.: Vargha Gyula emlékezete. Bp. 1932. 28. o.

⁶⁸ Várkonyi Nándor: A modern magyar irodalom. 143. o.

⁶⁹ Vajda János bölcselő költészete. Kath. Szemle. 36. (1922): 99. o.

*„E szentegyházi néma csöndben
Neszt hallva a falevelen
Azt gondolom, no most előttem
Az Isten egybe megjelen.*

*Bár hasztalan, mert csak alkotja
Egyetemében létez ő.
Szárnyfal mögött van, nem mutatja
Soha magát a rendező.*

*Sőt halhatatlan költeménye,
E mérhetlen világ nekünk
örök talány; főszmjébe
Nem hat rövid tekintetünk.*

*Miért vagyunk, mi és e minden?
Hogy' végzetetlen, ha egész?
És ha egész, hogy' végzetetlen?
Soha nem érti földi ész.”*

És hosszabb töprengések után a befejező versszak:

*„Majd mintha gyóntató oltárnál,
Csak hallok még egy gyöngé neszt:
«Erről fiam, ne gondolkozzál;
Jobb lesz neked nem tudni ezt!»”*

Azt láthatjuk, hogy Vajda világfelfogásán ott van Schopenhauer hatása is.⁷⁰ Hajlik arra a gondolatra, hogy a világ változásainak oka irracionális akarat, amelyet mi meg nem értünk, mert Istenhez sohasem tudunk fölemelkedni. („Tavaszi felé” s főleg „Mit kongnak-bongnak a harangok” befejezése; „Magány” c. költeményének Isten-szózata: „Hozzám hasonló e világon nincsen; Mindig magamban, egyedül vagyok!”)

Ebben a világszemléletben „a nagy természet csak díszítmény” („Tavaszi felé”), de olyan díszítmény, mely vonzza lelkét. Érthető, hogy ez a bomlott, tragikus küzdelmekben vívódó lélek a természetben is a zord képeket kereste.

*„Erdő, mező, merre nézek,
Egy nehéz, bús előérzet.
Hosszú árny kísért a réten,
Szél sóhajt az erdőn, mélyen ... ”*
(„Sirámok. I.”)

Szíve olyan, mint az ijesztően égő erdő („Gina emléke. XV.”); ha Ginával együtt van, úgy érzi, mintha sötét éjjel villámló viharban lenne (u. a. XVIII–XXVIII.); a hullámok szüntelen játéka a mulandóság gyötrő problémája („A Balaton partján.”). Nem is szereti a boldogságtól sugárzó tavaszi természetet („Gina emléke. XXIII.”), szülőföldjének nyugodt, illatos erdeje bántja szívét („Vége van ...”).

⁷⁰ Vö. Pukánszky B.: Schopenhauer és a századvégi magyar líra. Minerva. 1. (1922): 243–245. o.

Egy önmagával és az emberekkel meghasonlott lélek komor világnézetét tükrözi Vajda természetszemlélete.

Az új iránynak következő nagyobb egyénisége: *Reviczky Gyula*. Nála azonban nem lehet mélyebb természetszemléletről beszélni, hiszen a fővárosban érezte magát legjobban („Budapesten”), csak néha vágyódott a magányosságba. („Falun”, „Szeretem a magányt”) Meglévő természeti képei realista költőnek mutatják, a „Virágnyelven” című költői ciklusa, szimbolizmust ígérő darabjai is tulajdonképp allegóriák.

Az „irodalmi forradalom” legnagyobb alakja: *Ady Endre*. Az ő költői érzése: a dolgoknak lelkük van, amely éppen olyan, mint az emberi lélek. És ez a lélek az ő lelkéhez hasonlít, sőt nemcsak hasonlít, hanem összefügg vele, egynek érzi magát a költő mindennel. Ez a költői panteizmus ad olyan babonás, titokzatos jelleget Ady természeti képeinek.

Panteista világszemléletének egyik legkifejezőbb emléke „A csodák föntjén” című verse, mely rámutat költői, víziós ihletének alapjára is: a lázas, bomlott testi állapotra.

*„Csodálatos, képes rettenetek
Szent zavaros kora, íme, szakadt rám,
Ülnek bennem víziók és valók
Szerelmesen, fájón összetapadván,
hogyminden: ugyanegy legyen.*

*Így az ürröm és halál-vágy után
Teljességessé, fantomossá válok,
Reggelt, oldást, bizonyt nem keresek
S leráztam a csak-ez és csak-egy jármot:
Már minden mindent vállalok.*

*A Láz és én vagyunk ma a világ,
Nem sietek, mert már el úgyse kések,
Csillag-zuhító angyal-trombiták,
Száz élettől fölértő jelenések
Visznek csodák föntjére föl.”*

Ebben a szemléletben a tárgyak reális oldala teljesen háttérbe szorul, a rajtuk borongó, ijesztő sejtelmek, a lélek nyugtalanságával egybeolvadó, kavargó természet lesz kifejezett valósággá. Jól mutatja ezt a lelkiállapotot egy Monakóban írt verse:

*„Éjszakra bámul ablakom,
Egyetlen, zörgő ablakom,
Alattam a tenger vonít.
Én a szívemet hallgatom:
Milyen bolond két muzsika.*

*Távol csillognak a hegyek,
Havas, vér-árnyas, nagy hegyek.
Éj van, a tenger zöld habos,
Szobám fehér. Megyek, megyek:
Ma bolond színek éje van.*

*Mimózák édes illatát,
Áldott virágok illatát*

*Veri föl s hozza be a szél.
Ma csupa illat a világ:
Micsoda bolond illatok.*

*A Hold talán tüzet evett,
Lángot evett, tüzet evett
Ez a vén, gethes paripa.
Égnek a nyarga fellegek:
Be tüzes lett ma a világ.*

*Megyek, megyek: ez a Halál,
Tudom, tudom: ez a Halál.
Felöltözök, ajtót nyitok
S a küszöbön utamba áll.
Óh, be bolond, halálos éj.”
(„Bolond, halálos éj”)*

„Mindezeket a víziókat... valami sejtető, izgalmas, vibráló köd fonja be... Ezt az egész minden-egy mindenséget valami reszketeg babona-atmoszféra, valami sejtelmes, félelmes, mozgó és ijesztő félhomály fedi.”⁷¹ Ezt legjobban tudja éreztetni a holdfényes éjjelek, a ködös őszi tájak festésével. Ilyen hangulatú költeménye pedig egész sereg van. („Halálvirág: a csók”, „A távoli szekerek”, „Az eltévedt lovas”, „Vágtatás a holdnak”)

A természeti képek titokzatosságát csak emeli szimbolizmusa. Ennek alapja szemléletében az élet egyetemessége: a lét és a nemlét is egyaránt élet, csak másnemű.⁷² Így válik élet jellegűvé a halál is az ő szemében. („A Halál lovai”, „Közel a temetőhöz”, „Én kifelé megyek”.)

Még egy íróról kell megemlékeznünk, akinek természetszemlélete szintén mutat transzcendens vonásokat és ez: *Gárdonyi Géza*. Ez a transzcendens vonás pedig a természetnek testvéreként való szeretete, mely a hindu filozófia lélekvándorlás-tanán nyugszik. Azonos lélek van minden élőlényben, csak a külső burok más és más. Világosan fejti ki a reinkarnáció tanát (csak az embervilágra vonatkoztatva) az „Isten rabjai”-ban Rudolf és Jancsi fráter beszélgetésében. Az egész természetre is kiterjeszti ezt apróbb elbeszéléseiben. „Az én falum” egyik elbeszélése („A tulipán”) leírja egy télen ültetett tulipán fejlődését. Mikor látja, hogy mennyire odafordul a napsugár felé, így gondolkodik: „Ez a növény úgy szereti a napot, mint az ember! Már régen érzem, hogy van valami rokonság az ember és a virág között. Talán az élet ereje azonos bennünk! Talán, hogy az égi nap egy ősanyánk. Talán a virág emberré válik holta után? Az emberből meg virág lesz?” Elmegey hozzá egy második osztályos kis leány. Mindjárt összehasonlítja a virággal: „Ez a kis leány is olyan, mint a tulipán... A szeme fekete és mélytűzű. Ő az egyetlen feketeszemű leányom. A többi kékszemű. A többi orgonavirág.” A virág különben is a leány szimbóluma előtte. Boldog Margit képe mint „Isten lilioma” jelenik meg előtte. „Az. én falum” egy másik elbeszéléseinek („A paraszt leány”) leányszereplője olyan, mint a jácint. Emölkéről, a „Láthatatlan ember” szépen rajzolt leányalakjáról azt mondja, hogy olyan, mint a nárciszvirág. Mindez csak egy-egy mozaikdarabja annak a meggyőződésének, hogy az ember, állat, növény csak különböző fejlődési fokozata ugyanannak az élőlénynek. Teljesen igaz az a megállapítás is, hogy „minden növény él, érez, szenved, könnyezik és örül Gárdonyi felfogásában.”⁷³ Ez a meggyőződés érteti meg velünk Gárdonyi nagy természetszeretétét, ez

⁷¹ Sík S.: Gárdonyi, Ady, Prohászka. 243. o.

⁷² Vö. Horváth J.: Ady s a legújabb magyar lyra. Bp. 1910. 45. o.

⁷³ Bárány László: Gárdonyi Géza botanikai hagyatéka. Irod. 27. (1928): 240. o.

magyarázza meg, hogy egri kertjében miért ápolgatta olyan gyöngéd gondossággal, szinte testvéri szeretettel virágjait, és miért tudta olyan odaadó belemélyedéssel figyelni az állatvilágot, aminek bizonyítéka a „Mai csodák” c. műve is. Azt azonban hangoztatni kell – és ebben tér el a transzcendens iránynak eddigi képviselőitől –, hogy természeti képei mindig reálisak maradnak, bármennyire testvérlelket lát is a természeti tárgyokban.

Ha a transzcendens irány eddig tárgyalt írói után odaállítjuk Prohászka természetvilágát, csak élesebben szemünk előtt fog állni a hangoztatott igazság: ez a természetvilág gazdagságban és mélységben felülmúlja az eddig rajzoltakat.

Befejezés

Az írói mű egy gazdag léleknek kisugárzása, megnyilatkozása annak a titokzatos erőnek, amely ott van minden emberi életnyilvánulás mögött. Ezt a lelket kerestük Prohászka írásaiban, ennek az írói léleknek egy-egy jellemzőbb egyéni vonására iparkodtunk rámutatni az újabb magyar irodalom természetszemléletének vizsgálatában.

Tanulságul levonhatjuk a kínálkozó igazságot: harmonikus, szép műalkotás csak harmonikus lélek munkája lehet. A nyugtalan lélek legfeljebb művészi formába önti vergődéseit, olvasása is csak tudatosítja egyéni lelkünk sebeit, melyeket föltép és megmutat, de meg nem gyógyít.

Az elmúlt félszázad irodalma jórészt ennek a nyugtalan léleknek művészete, innen van, hogy sokszor csak elsötétedett szemmel tudjuk nézni a problémák, kétségek kavargását.

Íránymutatás ebben a zűrzavarban, ez lehet Prohászka írói hivatása. Ráébresztés arra a nagy igazságra, hogy egészséges közízlést csak széppé formált írói lélek tud teremteni. Földi Mihály elismeréssel adózik Prohászka egyéniségének és sokban igazat ad a „Soliloquia” egy-egy keményebb megállapításának.⁷⁴ Ez az egyszerű, de sokatmondó eset reményt nyújt arra, hogy a mai sokrétű magyar irodalom legkülönfélébb irányai is felújulást tudnak meríteni Prohászka írásaiból. Hisszük, hogy ez a felújulás hamarosan erőteljes és egységes irány lesz nemzeti értékeinknek nagy hasznára.

⁷⁴ Vö. Prohászka és naplója: Soliloquia. Nyugat. 22. (1929): 597. o.

Könyvészet

Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái. Sajtó alá rendezte: Schütz Antal. Bp. é. n. 25 kötet.

Gyakrabban idézett kötetek:

3–4.: Föld és ég,

5.: Diadalmas világnézet,

6.: Elmélkedések. I.,

7.: Elmélkedések. II. Élő vizek forrása,

8.: Magasságok felé,

23.: Soliloquia. I.,

24.: Soliloquia. II. Élet kenyere.

Prohászka. Tanulmányok. Összegyűjtötte: Brisits Frigyes. Bp.² 1928. Fontosabb tanulmányok:

Brisits Frigyes: Prohászka és a természet

Horváth Sándor: A Szentlélek Hárfája

Pitroff Pál: Prohászka Ottokár kifejezőmódja.

Dénes Tibor: Prohászka, a költő. Élet. 1931.

Farkas Zoltán: A Prohászka-legenda. Nyugat. 1929.

Földi Mihály: Prohászka és naplója. Soliloquia. u. o.

Ravasz László: A lélek embere. Budapesti Szemle. 1931.

Sík Sándor: Gárdonyi, Ady, Prohászka. Bp. é. n.

Schütz Antal: Prohászka pályája. (Az Összegyűjtött Munkák 25. kötetében.)

Schütz Antal: Prohászka Ottokár emlékezete. Katholikus Szemle. 1928.

Strommer Viktorin: Prohászka Ottokár. Pannonhalmi Szemle. 1926.

Zulawski Andor: A diadalmas világnézet. Bp. é. n.

Az „Élet” Prohászka-száma. 1927. április 24.

* * *

Bárány László: Gárdonyi Géza botanikai hagyatéka. Irod. 1928.

Bene Kálmán: Tompa és a természet. Bp. 1910.

Kühár Flóris: A misztikus természetszemlélet alapjai. Kath. Szemle. 1928.

Lázár Béla: Petőfi természetköltészete. Egy. Phil. Közlöny. 1900.

Lenkei Henrik: Petőfi és a természet. Bp. 1892.

Moesz Gusztáv: Jókai növényismerete. Természettudományi Közlöny. 1925.

Moesz Gusztáv: Gárdonyi virágai és fái. Természettudományi Közlöny. 1932.

Zubriczky Aladár: Vasárnapok a Tátrában. Bp. 1910.